



EKONOMI
HÖGSKOLAN
Lunds universitet

Institutionen för handelsrätt

VT 2010

HARM02 Magisterkurs i handelsrätt

Magisteruppsats

Positiv och negativ

Religionsfrihet i arbetslivet

- När inskränker de på varandras områden?

Handledare: Reinhold Fahlbeck

Författare: Helena Sigvardsson

Sammanfattning

Religionsfriheten och dess begränsningar är ett omdebatterat ämne. Frågor uppkommer om hur långt rätten till religionsfrihet sträcker sig och var gränserna går för manifestationer av religiösa symboler såsom den sikhiska turbanen och den muslimska slöjan.

I Europakonventionens artikel 9 stadgas rätten till tankefrihet, samvetsfrihet och religionsfrihet. I artikel 9 (1) anges innebörden och omfattningen av religionsfriheten medan artikel 9 (2) anger utrymmet för undantag. Artikel 9 skyddar både den positiva och den negativa religionsfriheten. Den positiva religionsfriheten omfattar rätten att ha och uttrycka en religion medan den negativa religionsfriheten omfattar rätten att inte ha en religion och att inte behöva utsättas för oönskad religiös påverkan. Det finns en hel del rättspraxis som behandlar religionsfrihetens utrymme och begränsningar. Vissa principer kan utläsas ur denna praxis. För det första finns en relativt långtgående skyldighet att vidta positiva åtgärder för att främja enskilda individers religionsutövning. Gränsen går dock när det uppstår "serious problems". För det andra är det av största vikt att den positiva och den negativa religionsfriheten behålls jämbördiga och inte inkräktar på varandras område. En individs önskan att manifesteras sin religion måste ställas mot andras önskan att slippa bli utsatta för denna manifestation. För det tredje kan utläsas att en arbetstagare, som frivilligt ingått ett kontrakt, inte kan befria sig från detta med hänvisning till religiösa krav. Vidare får den positiva religionsfriheten ge vika för den negativa religionsfriheten när det finns risk att det uppstår fara för människors säkerhet. Avslutningsvis kan ur rättspraxis utläsas att begränsningar för religiös klädsel, såsom den sikhiska turbanen och den muslimska slöjan, kan vara berättigat för att upprätthålla sekularismen och hålla staten neutral i religiösa frågor.

En het debatt pågår runtom i Europa avseende den muslimska slöjan. Frankrike har som första land i världen föreslagit ett förbud mot den heltäckande slöjan på offentliga platser såsom sjukhus, statliga myndigheter och tunnelbanor. Förespråkare menar att ett förbud skulle ligga i de muslimska kvinnornas intresse och befria dem från förtryck. Motståndare menar istället att individuella vanor bör tillåtas under förutsättning att de inte skadar andra.

Nyckelord: Religionsfrihet, religiösa symboler, sikhiska turbanen, muslimska slöjan, Europakonventionen artikel 9.

Abstract

Freedom of religion and its boundaries is a highly debated subject. Questions raised are how far the freedom of religion stretches and what restrictions there are for the manifestation of religious symbols such as the Sikh turban and the Muslim veil.

Article 9 of the European Convention provides the right to freedom of thought, conscience and religion. Article 9 (1) states the meaning and extent in regards to the freedom of religion while Article 9 (2) states the possibility for exceptions. Article 9 protects both the positive as well as the negative freedom of religion. The positive freedom includes the right to have and manifest a religion whilst the negative freedom includes the right not to have a religion and not having to be exposed to unwanted religious pressures and influences. There is a great number of case law discussing the freedom of religion and its boundaries. This case law clarifies certain principles. To begin with there is an extensive obligation to take positive actions in promoting each individuals religious practice. Limits are thought to be reached when “serious problems” arise. It is also of great importance that both the positive and the negative freedom of religion stay equal and don’t intrude on each other’s areas. An individual’s wish to manifest their religion must be raised against another’s wish not to be exposed to this manifestation. Another point stated is that an employee cannot free themselves from a contract which they have voluntarily accepted in regards to religious demands. Also, the positive freedom of religion must yield for the negative freedom of religion when there is a risk of danger to public safety. Finally, it is justified to place restrictions on religious clothing such as the Sikh turban and the Muslim veil in order to preserve the principle of secularism and keep the State neutral to religious matters.

A heated debate concerning the Muslim veil is ongoing in Europe. France became the first country to suggest a ban on the full Muslim veil in public places such as hospitals, state authorities and subways. Proponents state that a ban would be in the interest of the Muslim women and free them from oppression. Opponents state that individual choices should be permitted as long as they don’t harm anyone else.

Keywords: Freedom of religion, religious symbols, Sikh turban, Muslim veil, European Convention Article 9.

Innehållsförteckning

Förord	6
Förkortningar.....	7
1. Inledning	8
1.1 Syfte och frågeställningar	9
1.2 Metod och material	9
1.3 Avgränsningar.....	9
1.4 Disposition	10
1.5 Definition av begreppet slöja samt burka	10
2. Gällande rätt avseende religionsfrihet.....	11
2.1 Religionsfrihetens nationella instrument	11
2.1.1 Regeringsformen.....	11
2.1.2 Diskrimineringslag.....	12
2.2 Religionsfrihetens internationella instrument	12
2.2.1 FN:s Allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna, artikel 18	12
2.2.2 Europakonventionen	13
2.2.3 Recommendation 1396 (1999) Religion and democracy.....	15
2.2.4 Recommendation 1202 (1993) on religious tolerance in a democratic society	16
3. Hur långt sträcker sig rätten till religionsfrihet? Vilka begränsningar finns?.....	17
3.1 Positiv och negativ religionsfrihet	17
3.2 Den religiösa övertygelsen som förbud för vissa handlingar.....	19
3.2.1 Vivien Prais mot Europeiska gemenskapernas råd.....	19
3.2.2 Mål nr T 7324-08	20
3.3 Anställningens förpliktelser	23
3.3.1 X mot Storbritannien	23
3.3.2 AD 2005 nr 21	26
3.3.3 Kostas mot Makedonien	28
4. Var går gränsen för den sikhiska turbanens och den muslimska slöjans acceptans?.30	
4.1 Religiösa symboler.....	30
4.2 Begränsningar för den sikhiska turbanen.....	31
4.2.1 X mot Storbritannien	31
4.2.2 Phull mot Frankrike	31
4.3 Begränsningar för den muslimska slöjan.....	32
4.3.1 Karaduman mot Turkiet.....	32
4.3.2 Dahlab mot Schweiz	35
4.3.3 Leyla mot Turkiet	37
4.3.4 Kurtulmuş mot Turkiet	39
4.3.5 Dogru mot Frankrike	40
4.4 Debatten avseende den muslimska slöjan.....	42
4.4.1 Kan lagstiftning användas för att förbjuda den muslimska slöjan?	42
4.4.2 Debatten om slöjan i Frankrike.....	43
4.4.3 Delade meningar angående den muslimska slöjan	45
4.4.4 Vem skulle gynnas av ett förbud mot den muslimska slöjan?.....	48
5. Analys och slutsatser.....	49

5.1 Vad kan utläsas ur rättspraxis avseende religionsfrihetens begränsningar?	49
5.1.1 Positiva åtgärder	49
5.1.2 Konflikter mellan den religiösa övertygelsen och sociala normer	50
5.1.3 Religiösa krav från arbetstagarens sida.....	52
5.1.4 Slutsatser.....	54
5.2 Vad kan utläsas ur rättspraxis avseende acceptansen för den sikhiska turbanen och den muslimska slöjan?	54
5.2.1 När det uppstår fara för människors säkerhet	54
5.2.2 Upprätthållandet av sekularismen samt vikten av att bevara statens neutralitet i religionsfrågor.....	55
5.2.3 Avvägning mellan den positiva och den negativa religionsfriheten.....	57
5.2.4 Slutsatser.....	58
5.3 Bör den muslimska slöjan förbjudas?	58
5.3.1 Lagstiftning för att förbjuda den muslimska slöjan	58
5.3.2 Förespråkare och motståndare till ett förbud	59
5.4 Religionsfrihet de lege ferenda	60
Referensförteckning.....	62

Förord

Efter fyra års studier på personal- och arbetslivsprogrammet avslutar jag nu min utbildning med denna magisteruppsats i arbetsrätt. Skrivandet har haft både sina mörka och ljusa stunder. Under vissa perioder har det känts motigt medan det under andra perioder varit extremt stimulerande och givande. Jag kan dock med handen på hjärtat säga att det har varit värt all möda! Jag har blivit många erfarenheter rikare.

Ett stort tack vill jag rikta till min kompetente och inspirerande handledare professor emeritus Reinhold Fahlbeck. Han har under hela uppsatsens gång givit mig uppslag till nya tankar, idéer och infallsvinklar. Han har även emellanåt, som han själv uttryckte det, ”satt myror i huvudet” på mig. Även det vill jag tacka för då det fört mig vidare i mitt arbete.

Lund, april 2010

Helena Sigvardsson

Förkortningar

AD – Arbetsdomstolen

AF – Arbetsförmedlingen

DN – Dagens Nyheter

DO – Diskrimineringsombudsmannen

EG-domstolen – Europeiska gemenskapernas domstol

Europadomstolen – Europeiska domstolen för de mänskliga rättigheterna

Europakonventionen – Europeiska konventionen om skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna

FN – Förenta Nationerna

HO – Handikappsombudsmannen

JämO – Jämställdhetsombudsmannen

Kommissionen – Europeiska kommissionen

MBL – Lag (1976:580) om medbestämmande i arbetslivet

Prop – Proposition

REG – Rättsfallssamling från Europeiska gemenskapernas domstol och förstainstansrätt

RF – Regeringsformen (1974:152)

Rådet – Europeiska unionens råd

SOU – Statens offentliga utredningar

SvD – Svenska Dagbladet

1. Inledning

Religionsfrihet i arbetslivet är ett ämne vars aktualitetsgrad tilltar för varje dag. I princip dagligen konfronteras vi med händelser som på ett eller annat sätt rör religiösa manifestationer. Den religiösa mångfalden i de västeuropeiska länderna ger upphov till en radikalt ny och annorlunda situation. Förändringarna kommer att fortsätta även i framtiden.¹ En av anledningarna är rörligheten inom Europa och migrationen till Europa. Rörligheten resulterar i möten med olika religiösa tillhörigheter. Dessa möten kan leda till en större förståelse för andra människor och kulturer – men även till motsatsen.²

Såväl nationella som internationella instrument för rätten till religionsfrihet finns att tillgå. Mest praxis avseende religionsfriheten berör artikel 9 i den Europeiska konventionen om skydd för de mänskliga rättigheterna och grundläggande skyldigheterna. Frågor uppkommer om hur långt religionsfriheten sträcker sig och vilka begränsningar som finns. Även religiöst präglad klädsel diskuteras. Är detta i huvudsak en privatsak? De mest uppmärksammade klädesplaggen kan förmodligen sägas vara den muslimska slöjan och den sikhiska turbanen. Av stor betydelse här är att den enskildes önskan att manifesteras sin religion alltid kan ställas mot andra individers önskan att slippa bli utsatta för denna religiösa manifestation.³ Var går då gränserna för slöjans och turbanens acceptans? Dessa frågetecken tillsammans med religionsfrihetens begränsningar kommer jag i denna uppsats försöka att reda ut.

Uppsatsen avslutas med att behandla ett urval av den debatt som pågår avseende den muslimska slöjan. Bör lagstiftning med skydd mot diskriminering införas för att förbjuda den heltäckande muslimska slöjan? Kan ett förbud rättfärdigas? Är slöjan en symbol för förtryck och underkastelse? Eller bärs den frivilligt? Åsikterna går vitt isär och det råder stor oenighet runtom i världen. Frankrike blev det första landet i världen att lägga fram ett förslag om förbud mot burka. Belgien kan dock komma att bli det första landet där förbudet faktiskt införs. Initiativet uppkom dock så sent att uppsatsen redan var i princip färdig. Det var således på detta stadium inte möjligt att ändra uppsatsen i detta hänseende. Fokus riktas med anledning härav mot Frankrikes lagförslag.

¹ Fahlbeck (2006) s 425.

² Recommendation 1202 (1993) pt 5.

³ Fahlbeck (2002) s 538-540.

1.1 Syfte och frågeställningar

Syftet med denna uppsats är dels att undersöka hur långt rätten till religionsfrihet i arbetslivet sträcker sig och vilka begränsningar som finns, dels att utreda frågan var gränsen kan sägas gå för den sikhiska turbanens samt den muslimska slöjans acceptans.

Frågeställningarna är sålunda följande:

Hur långt sträcker sig rätten till religionsfrihet? Vilka begränsningar finns?

Var går gränsen för den sikhiska turbanens och den muslimska slöjans acceptans?

1.2 Metod och material

Vid framställningen av denna uppsats har sedvanlig juridisk metod använts. Uppsatsen baseras i huvudsak på lagar, lagförarbeten, rättspraxis och doktrin.⁴ Stor vikt har lagts på den praxis som finns på området. För att klargöra det gällande rättsläget har författaren även använt material från tidningar och tidskrifter, vissa hämtade från Internet. Försiktighet har iakttagits då författaren är medveten om att uppgifter i dessa kan vara bristfälliga. Det bör med anledning härav ur källkritisk synvinkel betonas att en del av de tidningsartiklar som använts inte är vetenskapliga artiklar utan varit ämnade för allmänheten i stort. Artiklarna tillför dock ett värde till uppsatsen och bidrar med aktuella och relevanta inslag.

1.3 Avgränsningar

För att kunna genomföra denna uppsats inom angivna ramar krävdes vissa avgränsningar. Uppsatsen avser att behandla religionsfrihet i arbetslivet. En hel del praxis kommer inte direkt ifrån arbetslivet utan rör bland annat skolor och universitet. Domstolens resonemang har dock generell tillämpning. I uppsatsens kapitel två redogörs för de instrument där utrymmet för religionsfriheten är starkast reglerat. I kapitel tre behandlas de rättsfall som tillsammans kan anses mest relevanta för att klargöra hur långt rätten till religionsfrihet sträcker sig och vilka begränsningar som finns. Även i kapitel fyra har författaren fått göra

⁴ Sandgren (2007) s 37-38.

vissa avgränsningar. Rättsfallen som behandlas är de som tydligast uttrycker dagens rättsläge. Avsnittet om den sikhiska turbanen är betydligt kortare än avsnittet om den muslimska slöjan. De svenska turbanmålen behandlas inte då dessa rättsfall anses vara överspelade och dåligt speglar dagens rättsliga situation. För en utförlig behandling av turbanmålen hänvisas till Fahlbecks artikel *Ora et labora. Bed och arbeta – Om religionsfrihet i arbetslivet*.⁵ Avseende debatten om den muslimska slöjan i slutet av kapitel fyra har författaren försökt att presentera de mest förekommande argumenten både varför ett förbud mot slöjan bör införas, men även varför motståndarna anser att ett förbud är fel sätt att lösa situationen.

1.4 Disposition

Uppsatsen inleds i kapitel ett med syfte, frågeställningar samt definition av relevanta begrepp. Därefter behandlas gällande rätt avseende religionsfrihet. Efter det följer kapitlet som besvarar den första frågeställningen om religionsfrihetens begränsningar. Kapitlet börjar med att klargöra den positiva religionsfrihetens förhållande till den negativa religionsfriheten. Efterföljande kapitel besvarar den andra frågeställningen avseende religiös klädsel. Ett kort avsnitt behandlar den sikhiska turbanen. Fokus ligger dock på den muslimska slöjan. Kapitlet avslutas med att behandla ett urval av all den debatt som förekommer avseende den muslimska slöjan och ett eventuellt förbud mot denna på offentliga platser såsom skolor, sjukhus, bussar och tunnelbanor. I det femte och sista kapitlet analyserar författaren de rättsfall som behandlats i uppsatsen och drar slutsatser av det som framkommit i dessa.

1.5 Definition av begreppet slöja samt burka

Inom Islam används olika benämningar för klädesplagg som har till syfte att täcka kvinnors huvud, hår och ibland även ansikte. Slöja är i muslimska sammanhang en duk av tunt, lätt material som insveps över huvudet.⁶ Burka är en beteckning för heltäckande förklädnad och ansiktsslöja som bärs över övriga kläder. Det är vanligt att ansiktet döljs bakom ett gallerliknande tygstycke.⁷

⁵ Fahlbeck (2002) s 505-508.

⁶ Nationalencyklopedin (2010) sökord: slöja.

⁷ Nationalencyklopedin (2010) sökord: burka.

2. Gällande rätt avseende religionsfrihet

I detta kapitel behandlas gällande rätt avseende religionsfrihet. Kapitlet börjar med religionsfrihetens nationella instrument. Här behandlas 2:1 Regeringsformen (1974:152) samt Diskrimineringslag (2008:567). Därefter behandlas religionsfrihetens internationella instrument. Avsnittet börjar med artikel 18 i Förenta Nationernas allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna. Här följer artikel 9 i den Europeiska konventionen om skydd för de mänskliga rättigheterna och de grundläggande friheterna. Avslutningsvis i detta kapitel behandlas Recommendation 1396 (1999) Religion and Democracy samt Recommendation 1202 (1993) on religious tolerance in a democratic society.

2.1 Religionsfrihetens nationella instrument

2.1.1 Regeringsformen

I andra kapitlet RF stadgas de grundläggande fri- och rättigheterna. Enligt 1 § p 6 är varje medborgare gentemot det allmänna tillförsäkrad religionsfrihet. Detta innebär en frihet att ensam eller tillsammans med andra utöva sin religion. I och med 1976 års författningsreform blev religionsfriheten den enda bland de positiva opinionsfriheterna som inte kan begränsas.⁸ Anledningen är att det som omfattas av 2:1 RF är den religiösa trosuppfattningen. Däremot är manifestationer av religionsfriheten underkastade alla de begränsningar som kan göras i de övriga friheterna.⁹ Dåvarande jordbruksminister Mats Hellström yttrade sig i propositionen om det absoluta skyddet för religionsfriheten.¹⁰ Hellström menade å ena sidan att ”en reglering som innebär att religionsfriheten görs begränsningsbar skulle ge en riktigare bild av rättsläget på området”.¹¹ Han konstaterade dock å andra sidan vidare att ”de moment i

⁸ Gunner (2001) s 119-120.

⁹ Fahlbeck (2002) s 478.

¹⁰ Gunner (2001) s 120.

¹¹ Prop 1975/76:209 s 115.

religionsfriheten som inte hämtar inslag från övriga opinionsfriheter – främst friheten till enskild religionsutövning – inte bör kunna underkastas några särskilda begränsningar”.¹²

2.1.2 Diskrimineringslag

Regeringen överlämnade den 6 mars 2008 en proposition till riksdagen om ett starkare skydd mot diskriminering.¹³ Den 1 januari 2009 fick Sverige en ny Diskrimineringslag (2008:567). Lagen innebar att diskrimineringslagarna slogs samman till en enda lag.¹⁴ Genom diskrimineringslagen upphävdes således bland andra lag (1999:130) om åtgärder mot diskriminering i arbetslivet på grund av etnisk tillhörighet, religion eller annan trosuppfattning. Ikraftträdandet av den nya lagen innebar även att de fyra myndigheterna JämO, DO, HO och HomO upphörde och ersattes av diskrimineringsombudsmannen.¹⁵ Diskrimineringslagen har till ändamål att motverka diskriminering och på andra sätt främja lika rättigheter och möjligheter oavsett kön, könsöverskridande identitet eller uttryck, etnisk tillhörighet, religion eller annan trosuppfattning, funktionshinder, sexuell läggning eller ålder.

2.2 Religionsfrihetens internationella instrument

2.2.1 FN:s Allmänna förklaring om de mänskliga rättigheterna, artikel 18

Den Allmänna förklaringen om de mänskliga rättigheterna är betydelsefull som skydd för religionsfriheten.¹⁶ Artikel 18 lyder:

”Envar har rätt till tankefrihet, samvetsfrihet och religionsfrihet. Denna rätt innefattar frihet att byta religion eller tro och att ensam eller i gemenskap med andra offentligt eller enskilt utöva sin religion eller tro genom undervisning, andaktsövningar, gudstjänst och iakttagande av religiösa sedvänjor.”

¹² Prop 1975/76:209 s 115.

¹³ Prop 2007/08:95.

¹⁴ Prop 2007/08:95 s 80.

¹⁵ Prop 2007/08:95 s 2.

¹⁶ Gunner (2001) s 121.

2.2.2 Europakonventionen

Ovan behandlades Regeringsformens avsnitt om religionsfrihet. Förhållandet mellan Europakonventionen och RF kan uttryckas i form av styrka. ”För det fall konventionen ger ett starkare skydd än det som följer av regeringsformens fri- och rättighetskydd eller av allmänna rättsprinciper, skall konventionens bestämmelser tillämpas.”¹⁷ Sverige undertecknade konventionen i november 1950 och ratificerade den drygt ett år senare, den 4 februari 1952.¹⁸ Europakonventionen är gällande rätt i ett antal stater som alla har det demokratiska styrelseskicket som högsta samhällsnorm. Förhållandet mellan religion och demokrati har föranlett Europarådet att anta Recommendation 1396 (1999) Religion and democracy samt Recommendation 1202 (1993) on religious tolerance in a democratic society.¹⁹ Dessa rekommendationer behandlas nedan.²⁰ Europakonventionen gäller i Sverige i tre former, för det första som folkrättsligt förpliktande konvention, för det andra som del av EG-rätten och för det tredje som inhemsk lag. I egenskap av folkrättsligt förpliktande konvention äger den således företräde framför svensk grundlag.²¹

En aspekt som är av vikt att reda ut är huruvida Europakonventionen är tillämplig på den privata sektorn av arbetsmarknaden? Har konventionen *Drittwirkung*?²² En privatanställd kan inte mot en arbetsgivare rikta klagomål inför Europadomstolen för att denne vidtagit åtgärder som innebär ett intrång i Europakonventionens skyddade fri- och rättigheter. Detta innebär dock inte att Europakonventionen saknar betydelse på arbetsmarknadens privata sektor. Ett ärende mot en privat arbetsgivare kan indirekt tas upp inför Europakonventionens organ. Detta sker genom att den privatanställda vänder sig till Europakonventionens organ och riktar klagomål mot svenska staten. Svenska staten kan i sådant fall hållas ansvarig. I en eventuell process är det således staten, och inte den privata arbetsgivaren, som är svarande i processen.²³ Inget fall rörande en privat arbetsgivare har under konventionens artikel 9 ännu tagits upp i Europadomstolen. Enligt Fahlbeck är dock Europakonventionen lika användbar och relevant inom såväl privat som offentlig sektor.²⁴

¹⁷ SOU 1997:41 s 96.

¹⁸ Prop 1993:94 s 10f.

¹⁹ Fahlbeck (2002) s 476.

²⁰ Se avsnitt 2.2.3 samt 2.2.4.

²¹ Fahlbeck (2002) s 480.

²² *Drittwirkung* avser huruvida Europakonventionen är tillämplig även emellan enskilda.

²³ Westregård (2002) s 290.

²⁴ Fahlbeck (2004) s 40.

Europakonventionen *artikel 9 – tankefrihet, samvetsfrihet och religionsfrihet* lyder:

1. Var och en har rätt till tankefrihet, samvetsfrihet och religionsfrihet; denna rätt innefattar frihet att byta religion eller tro och frihet att ensam eller i gemenskap med andra, offentligt eller enskilt, utöva sin religion eller tro genom gudstjänst, undervisning, sedvänjor och ritualer.
2. Friheten att utöva sin religion eller tro får endast underkastas sådana inskränkningar som är föreskrivna i lag och som i ett demokratiskt samhälle är nödvändiga med hänsyn till den allmänna säkerheten eller till skydd för allmän ordning, hälsa eller moral eller till skydd för andra personers fri- och rättigheter.

Artikel 9 (1) anger således innebörden och omfattningen av religionsfriheten medan artikel 9 (2) anger utrymmet för undantag för religionsfriheten.²⁵ Den första delen benämns *forum internum* och den andra delen *forum externum*. Artikel 9 skyddar alla sorters religionsfrihet. Från rätten att ha och uttrycka en religion, *positiv religionsfrihet*, till rätten att inte ha en religion och att inte behöva utsättas för oönskad religiös påverkan, *negativ religionsfrihet*.²⁶ Det är således upp till var och en att ansluta sig till vilken religion som helst, men även att ha en ateistisk livsåskådning om så önskas.²⁷ Den negativa rätten till religionsfrihet är inte mindre viktig än den positiva.²⁸ Uppkommer en konflikt mellan dessa måste en avvägning göras. Enligt lydelsen av artikel 9 ska avvägningar ske med stöd av moment (2).²⁹ Inskränkningar i religions- och trosfrihetens artikel 9 (2) är tillåtna under förutsättning att de är föreskrivna i lag eller nödvändiga i ett demokratiskt samhälle med hänsyn till vissa allmänna eller enskilda intressen. En värdering måste dock ske huruvida inskränkningen är proportionerlig i förhållande till det skyddade intresset.³⁰ Även artikel 9 (1) innefattar begränsningar. Dessa begränsningar rör dock inte *rätten* att tro utan *utövandet* av religionsfriheten.³¹ Inskränkningarna av religionsfriheten kommer att behandlas närmre senare i denna uppsats.³²

²⁵ Fahlbeck (2002) s 472.

²⁶ Fahlbeck (2005) s 184-185.

²⁷ Danelius (2007) s 356-357.

²⁸ Fahlbeck (2004) s 35.

²⁹ Fahlbeck (2002) s 512.

³⁰ Danelius (2007) s 361-362.

³¹ Cameron (2006) s 119.

³² Se kapitel 3 och 4.

2.2.3 Recommendation 1396 (1999) Religion and democracy

Recommendation 1396 (1999) Religion and democracy är baserad på en omfattande rapport.³³ I rekommendationens pt 1 konstateras att Europarådet i huvudsak är en humanistisk organisation. Samtidigt måste den ”ensure freedom of thought, conscience and religion as affirmed in Article 9 of the European Convention on Human Rights. It must also ensure that manifestations of religion comply with the limitations set out in the same article”.³⁴ I pt 3 framkommer att rådet är medveten om att det också i en demokrati finns vissa spänningar mellan religiös utövning och politisk makt. Det finns religiösa aspekter till många av samhällets problem såsom ”intolerant fundamentalist movements and terrorist acts, racism and xenophobia, and ethnic conflicts”.³⁵ Vidare konstateras att ”[e]xtremism is not religion itself, but a distortion or perversion of it. None of the great age-old religions preaches violence. Extremism is a human invention that diverts religion from its humanist path to make it an instrument of power”.³⁶ Rekommendationen ställer även religion och demokrati emot varandra, där demokratin ges företräde. ”Democracy has proved to be the best framework for freedom of conscience, the exercise of faith and religious pluralism.”³⁷ Demokratiska stater måste tillåta alla religioner som följer de villkor som ställts upp av Europakonventionen att utvecklas under lika förhållanden, och tillåta dem en lämplig plats i samhället.³⁸ I pt 13 rekommenderar rådet medlemsstaterna att “guarantee freedom of conscience and religious expression within the conditions set out in the European Convention on Human Rights for all citizens”.³⁹ Europarådet ställer upp ett antal punkter som den särskilt vill ska garanteras. Dessa är bland annat att tillåta alla religioner att utvecklas under identiska förhållanden samt att försäkra frihet och lika rättigheter till utbildning för alla medborgare oavsett bland annat religiös tro.⁴⁰ Vidare påbjuder rådet medlemsstaterna att ”promote education about religions”, ”promote better relations with and between religions” samt “promote the cultural and social expression of religions”.⁴¹

³³ Se Religion and democracy: Report. Committee on Culture and Education 27 November 1998, document 8270, Explanatory memorandum by Mr de Puig, Introduction.

³⁴ Recommendation 1396 (1999) pt 1.

³⁵ Recommendation 1396 (1999) pt 3.

³⁶ Recommendation 1396 (1999) pt 3.

³⁷ Recommendation 1396 (1999) pt 5.

³⁸ Recommendation 1396 (1999) pt 6.

³⁹ Recommendation 1396 (1999) pt 13 i.

⁴⁰ Recommendation 1396 (1999) pt 13 i a, d.

⁴¹ Recommendation 1396 (1999) pt 13i-iv.

2.2.4 Recommendation 1202 (1993) on religious tolerance in a democratic society

I rekommendationens pt 3 konstateras att “[r]eligion provides an enriching relationship for the individual with himself and his god, as well as with the outside world and the society in which he lives”.⁴² Rörligheten inom Europa och migrationen till Europa har resulterat i bland annat möten med olika religiös tro. Dessa möten kan leda till större förståelse och berikanden, men kan även resultera i ”a strengthening of trends towards separatism and encourage fundamentalism”.⁴³ Vidare konstaterar Europarådet att det i dagens Europa finns ”a recognisable crisis of values”.⁴⁴ En ”pure market society” liksom den kommunistiska modellen har visat sig otillräckliga. ”The recourse to religion as an alternative has, however, to be reconciled with the principles of democracy and human rights.”⁴⁵

Europarådet klargör att ”[e]very human being is viewed as the creation of God and, as such, is due to the same dignity and the same rights, regardless of his convictions”.⁴⁶ Religionsfriheten ”is rooted in the dignity of man and its realisation implies the realisation of a free, democratic society”.⁴⁷ Medlemsstaterna ska inte påtvinga några religiösa skyldigheter på sina medborgare. De ska uppmuntra till respekt för alla erkända religiösa gemenskaper och underlätta deras relationer till samhället.⁴⁸ Europarådet rekommenderar medlemsstaterna att ”guarantee religious freedom, freedom of conscience and freedom of worship” samt “to allow for flexibility in the accommodation of different religious practices (for example in dress, eating and observance of holy days)”.⁴⁹ Vidare rekommenderas bland annat att försäkra att religions- och etikstudier är en del av skolans läroplan samt ”make it possible to present to young people the ideas and deeds of living individuals of different religious beliefs as examples of religious tolerance in practice”.⁵⁰ Som sista punkt rekommenderar rådet att på de Europeiska universiteten stimulera akademiskt arbete avseende frågor om religiös tolerans.⁵¹

⁴² Recommendation 1202 (1993) pt 3.

⁴³ Recommendation 1202 (1993) pt 5.

⁴⁴ Recommendation 1202 (1993) pt 9.

⁴⁵ Recommendation 1202 (1993) pt 9.

⁴⁶ Recommendation 1202 (1993) pt 11.

⁴⁷ Recommendation 1202 (1993) pt 14.

⁴⁸ Recommendation 1202 (1993) pt 15.

⁴⁹ Recommendation 1202 (1993) pt 16 i-ii.

⁵⁰ Recommendation 1202 (1993) pt 16 iii, vi.

⁵¹ Recommendation 1202 (1993) pt 16 xiii.

3. Hur långt sträcker sig rätten till religionsfrihet? Vilka begränsningar finns?

Kapitlet analyserar ett antal rättsfall som alla är av betydelse för religionsfriheten och dess begränsningar. Syftet är att med hjälp av dessa rättsfall samt kommentarer i doktrinen besvara frågan om hur långt rätten till religionsfrihet i arbetslivet sträcker sig samt vilka begränsningar som finns.

3.1 Positiv och negativ religionsfrihet

Religionsfriheten enligt Europakonventionen omfattar både positiv- och negativ religionsfrihet. Den negativa religionsfriheten har inte mindre betydelse än den positiva och båda skyddas i exakt samma omfattning.⁵² Praxis kan ge intryck av att den negativa rätten ges företräde vid en konflikt mellan dessa två. Så är dock inte fallet. De är jämbördiga och den negativa sidan är således inte på något sätt överordnad den positiva sidan.⁵³

Det ledande uttalandet från Europadomstolen avseende betydelsen och vidden av religionsfriheten gjordes i Kokkinakis mot Grekland.⁵⁴ Dessa ord har sedan dess upprepats i många efterföljande rättsfall.⁵⁵ Kokkinakis blev ett Jehovas Vittne 1936. I mars 1986 gjorde Kokkinakis ett hembesök hos ett par som tillhörde den ortodoxt kristna kyrkan. Kokkinakis dömdes för så kallad proselytism. Proselytism innebär enligt grekisk lag att ”försöka att påverka annan person i dennes trosuppfattning genom erbjudanden av förmåner eller med utnyttjande av hans brist på erfarenhet eller mognad”.⁵⁶ Kokkinakis dömdes således för att han vid hembesök försökt att omvända en person till en annan tro.⁵⁷ Domstolen uttalade bland annat följande:

⁵² Se avsnitt 2.2.2.

⁵³ Fahlbeck (2005) s 185.

⁵⁴ Mål nr 14307/88, dom 25 maj 1993.

⁵⁵ Fahlbeck (2004) s 36.

⁵⁶ Danelius (2007) s 363.

⁵⁷ Danelius (2007) s 298.

”As enshrined in Article 9 (art. 9), freedom of thought, conscience and religion is one of the foundations of a ‘democratic society’ within the meaning of the Convention. It is, in its religious dimension, one of the most vital elements that go to make up the identity of believers and their conception of life, but it is also a precious asset for atheists, agnostics, sceptics and the unconcerned. The pluralism indissociable [sic!] from a democratic society, which has been dearly won over the centuries, depends on it.

While religious freedom is primarily a matter of individual conscience, it also implies, *inter alia*, freedom to ‘manifest [one’s] religion’. Bearing witness in words and deeds is bound up with the existence of religious convictions.”⁵⁸

Domstolen klargjorde även att:

Artikel 9 “recognises that in democratic societies, in which several religions coexist within one and the same population, it may be necessary to place restrictions on this freedom in order to reconcile the interests of the various groups and ensure that everyone’s beliefs are respected”.⁵⁹

Domstolen fann att Grekland kränkt artikel 9 i Europakonventionen.⁶⁰ Greklands lagregler ”does not appear to have been proportionate to the legitimate aim pursued or, consequently, ‘necessary in a democratic society ... for the protection of the rights and freedoms of others’”.⁶¹

van Dijk et al menar att även om ”the outcome of the *Kokkinakis* Case is satisfactory, the Court’s reasoning may be criticized. In concentrating on the application of the legislation the Court sidestepped the issue of whether the legislation as such constitutes a breach of Article 9”.⁶² Avslutningsvis kan sägas att en het debatt förekommer ute i Europa avseende konflikten mellan de som vill ge uttryck åt och manifestera sin religion, och de som vill slippa sådan manifestation.⁶³

⁵⁸ Mål nr 14307/88 pt 31.

⁵⁹ Mål nr 14307/88 pt 33.

⁶⁰ Mål nr 14307/88 pt 50.

⁶¹ Mål nr 14307/88 pt 49.

⁶² van Dijk et al (2006) s 769.

⁶³ Fahlbeck (2004) s 36.

3.2 Den religiösa övertygelsen som förbud för vissa handlingar

3.2.1 Vivien Prais mot Europeiska gemenskapernas råd⁶⁴

Vivien Prais (VP) anmälde sig till ett skriftligt uttagningsprov som juristlingvist.⁶⁵ VP informerade Rådet att hon hade judisk religion och att fredagen den 16 maj 1975, då det skriftliga provet skulle äga rum, var den första dagen i den judiska högtiden Shavuot (pingst).⁶⁶ Under denna dag är det förbjudet att resa eller att skriva och hon skulle således inte ha möjlighet att genomföra provet den dagen. Med anledning av detta bad hon Rådet att ändra datum för provet. Rådet meddelade att det inte fanns möjlighet att ändra datumet eftersom att det var "essential that all candidates should be examined on tests passed on the same date".⁶⁷ VP hävdade dock med hänvisning till tjänsteföreskrifterna samt Europakonventionen att Rådet måste bestämma datum för uttagningsprov så att alla kandidater kan delta i dessa, oavsett religiös tillhörighet. Rådet framförde att när uttagningen baseras på prov är det nödvändigt enligt principen om jämställdhet att alla kandidater utför proven under lika villkor. Gäller det skriftliga prov krävs att dessa ska vara samma för alla kandidater. Det är således av största vikt att datumet är detsamma för samtliga kandidater. Vidare uttalade domstolen att om en kandidat meddelar tillsättningsmyndigheten att denne på grund av religiösa omständigheter är förhindrad att delta i prov på vissa datum, ska myndigheten ta detta i beaktning när den fastställer datum för skriftliga prov och försöka att undvika sådana datum. Myndigheten kan dock ha rätt till att vägra att föreslå ett alternativt datum om kandidaten inte meddelar myndigheten i god tid i förväg om svårigheterna att delta, speciellt om andra kandidater har kallats till provet. Kontentan blir således att om myndigheten informeras om svårigheterna i god tid i förväg är den skyldig att vidta alla rimliga åtgärder för att undvika att proven utförs på ett datum som gör det omöjligt för en kandidat att delta på grund av dennes religiösa övertygelse. I det aktuella fallet blev dock inte Rådet informerad om att datumet var olämpligt förrän detta redan bestämts. Dessutom hade Rådet rätt att vägra att byta datum när de andra kandidaterna redan hade kallats till provet. Mot denna bakgrund avslogs VP:s talan.

⁶⁴ Mål nr 130/75, REG 1976 s 1589.

⁶⁵ En juristlingvist översätter juridiska dokument i EG-domstolen.

⁶⁶ Detta stycke bygger på mål nr 130/75 pt 2-20.

⁶⁷ Mål nr 130/75 pt 3.

Uttalanden i domskälen ger ett tydligt stöd för att den religiösa övertygelsen ska beaktas (pt 16) samt föranleda att rimliga åtgärder vidtas för att tillgodose den (pt 19). Detta innebär således en relativt långtgående skyldighet att vidta positiv särbehandling/aktiva åtgärder. Värt att påpeka är dock att EG-domstolens uttalanden gäller den i målet aktuella situationen, en tjänst vid Rådet. Det kan därför verka vanskligt att dra generella slutsatser av detta avgörande avseende skyldigheten för arbetsgivare att vidta positiv särbehandling/aktiva åtgärder. Tolkas avgörandet snävt kan det istället uppfattas som att det är begränsat till personer som hör till EG:s tjänstemannakår.⁶⁸ Det faller under god sed att religiösa manifestationer som har stor betydelse för en enskild individ men är av liten betydelse för omgivningen bör godtas i omfattande grad. Praxis avseende Europakonventionen har ansetts innehålla ett krav på positiva åtgärder för att på så sätt främja enskilda individers religionsutövning. Som framkommer av fallet ovan verkar även EG-rätten ha ett sådant innehåll.⁶⁹

3.2.2 Mål nr T 7324-08

A. C. var under 2006 inskriven hos Arbetsförmedlingen som arbetssökande.⁷⁰ I april 2006 anvisades A. C. till ett arbetsmarknadspolitiskt program enligt förordningen (2000:634) om arbetsmarknadspolitiska program. Under utbildningen var A. C. berättigad till ersättning från Försäkringskassan enligt reglerna om aktivitetsgaranti. I utbildningen ingick även ett praktiskt moment. Den 11 maj 2006 anordnades ett möte med ett företag för att diskutera möjligheterna till en praktikplats för A. C. hos bolaget. Vid mötet avböjde A. C. att ta bolagets kvinnliga representant i hand och hänvisade till sin religiösa övertygelse. Istället lade A. C. sin ena hand på bröstet och bugade. Efter mötet beslutade bolaget att det inte skulle erbjuda A. C. en praktikplats. Den 31 maj beslutade Arbetsförmedlingen att återkalla A. C:s anvisning till det arbetsmarknadspolitiska programmet. Detta motiverades av att A. C. genom sitt agerande vid mötet med bolaget medverkat till att A. C. inte erbjudits någon praktikplats. Grunden för beslutet var inte endast den omständigheten att A. C. avböjt att ta bolagets kvinnliga representant i hand, utan berodde på hela A. C:s uppträdande. Återkallandet av anvisningen fick till följd att A. C:s arbetsmarknadsutbildning avbröts och att A. C. förlorade rätten till ersättning från Försäkringskassan.

⁶⁸ Fahlbeck (2002) s 504-505.

⁶⁹ Fahlbeck (2002) s 537.

⁷⁰ Detta stycke bygger på Mål nr T 7324-08 s 2-11.

Tingsrätten kom i målet fram till att Arbetsförmedlingen inte kunde anses ha visat att det funnits något annat skäl för att återkalla A. C:s anvisning än att A. C. till följd av sin religion inte kunnat ta i hand med en främmande person av motsatt kön. Arbetsförmedlingens åtgärd att återkalla A. C:s anvisning ansågs således ha haft ett uppenbart samband med religion. ”Det måste antas att en hypotetisk jämförelseperson – som av något annat godtagbart skäl varit förhindrad att ta en främmande person av motsatt kön i hand – inte skulle ha drabbats av motsvarande åtgärd från Arbetsförmedlingens sida. Arbetsförmedlingen har inte bevisat att diskriminering inte har förekommit. Vid sådant förhållande ska direkt diskriminering anses föreligga.”⁷¹

Domen har blivit mycket uppmärksammasad och det har bland annat ifrågasatts huruvida den är juridiskt hållbar.⁷² En relativt omfattande praxis har bidragit till att skapa fasta principer om vad som skyddas av artikel 9 och vad som faller utanför. Fahlbeck ifrågasätter hur det förhåller sig med vägran att skaka hand av religiösa skäl, såsom i här aktuella fall. Praxis som rör Europakonvention har ännu inte tagit ställning i denna fråga och Fahlbeck menar att svaret kan sägas vara öppet. Han ifrågasätter även vilken konsekvensen är av att ett visst handlande inte omfattas av skyddet i Europakonventionens artikel 9. Konsekvensen blir enligt författaren att särbehandling av en person som uppträder på detta sätt *inte* kan utgöra diskriminering av religiösa skäl. En följdfråga är då huruvida det är lagligt för länder att utsträcka skyddet mot diskriminering till att omfatta även sådant handlande som visserligen inte omfattas av Europakonventionen, men där handlande är motiverat av en religiös övertygelse? Fahlbeck menar att svaret på denna fråga är nekande. Rätten till religionsfrihet omfattar både positiv och negativ religionsfrihet. Fahlbeck skriver att ”[y]tterområdet för den positiva friheten är enligt praxis sådana manifestationer som är *intimately linked* till själva åsikten. Det som ligger utanför är inte skyddat och inkräktar i princip på den negativa religionsfrihetens område”.⁷³ Mot denna bakgrund menar Fahlbeck att någon religiös diskriminering inte förekommit i det aktuella fallet. Fahlbeck konstaterar att den muslimske mannens vägran att skaka hand med kvinnan inte skyddas av den överordnade rättsliga normen i Europakonventionen. ”Alldeles bortsett härifrån synes dessutom den behandling som mannen utsattes för inte utgöra diskriminering även om hans vägran hade omfattats av Konventionen. Behandlingen utgör nämligen med all sannolikhet inte missgynnande särbehandling (diskriminering) ens i den svenska diskrimineringslagens mening.”⁷⁴ Fahlbeck

⁷¹ Mål nr T 7324-08 s 17.

⁷² Detta stycke bygger på Fahlbeck (2010) <http://www.svd.se>.

⁷³ Fahlbeck (2010) <http://www.svd.se>.

⁷⁴ Fahlbeck (2010) <http://www.svd.se>.

menar att den muslimske mannen med största sannolikhet inte blivit behandlad på ett sätt som avvek från det sätt som varje annan person, oavsett anledning, hade blivit behandlad om denne vägrat att ta den kvinnliga företagsrepresentanten i hand. Ett liknande avgörande som enligt Fahlbeck däremot blivit rätt bedömt är AD 2005 nr 21 och rör en kvinna tillhörande Jehovas vittne.⁷⁵

Pernilla Ouis är biträdande lektor i humanekologi vid Malmö Högskola.⁷⁶ Hon menar att inte ta i hand knappast kan tolkas som något annat än ett aktivt avståndstagande mot andra människor. Det är dessutom enligt Ouis en obehaglig sexualisering av människor i vardagliga situationer. Författaren påpekar att det förmodligen finns många svenskar som exempelvis känner obehag inför det franska kindpussandet och helst av allt skulle vilja rygga tillbaka. Författaren ifrågasätter dock om vi ger vi efter för denna impuls, eller om vi tar seden dit vi kommer? Hon ifrågasätter även vad det är för ”sed” att vägra ta i hand med någon av motsatt kön. Ouis menar att denna ”sed” inte praktiseras i många muslimska länder utan att fenomenet uppkommit bland islamister som lever i väst. Islamisterna hänvisar till profeternas utsagor och att det av ”respekt” är viktigt att hålla fysisk distans till det motsatta könet. Frågan är dock om inte de flesta av oss skulle uppfatta beslutet att vägra ta i hand som *respektlöst* snarare än ett sätt att *visa* respekt?

Diskrimineringsombudsman Katrin Linna är dock av en annan uppfattning än bland andra Fahlbeck och Ouis och välkomnar tingsrättens fällande dom. Linna menar att det är ”orimligt att beröva en person hans försörjning för att hans religion förskriver ett visst sätt att hälsa. Sverige är ett mångkulturellt land och vi måste se att det finns flera olika sätt att visa varandra respekt på än att skaka hand”.⁷⁷ Linna menar även att det är ”viktigt att det allmänna motverkar diskriminering, det uppdraget står inskrivet i den svenska grundlagen”.⁷⁸

Domen är omdebatterad och som klargjordes ovan har det bland annat ifrågasatts huruvida den är juridiskt hållbar. Har tingsrätten gjort en korrekt bedömning? Eller är målet feldömt? Har det förekommit någon religiös diskriminering eller inte? Skulle en individ som av annan anledning vägrat att skaka hand behandlats annorlunda? Frågorna kan sägas kvarstå.

⁷⁵ Detta rättsfall behandlas i avsnitt 3.3.2.

⁷⁶ Detta stycke bygger på Ouis (2008) <http://www.expressen.se>.

⁷⁷ DO:s hemsida (2010) ”AF diskriminerade mannen som inte ville skaka hand med kvinnlig chef”.

⁷⁸ DO:s hemsida (2010) ”AF diskriminerade mannen som inte ville skaka hand med kvinnlig chef”.

3.3 Anställningens förpliktelser

Den som accepterar ett erbjudande om tjänst eller anställning kan anses ha underkastat sig de krav som gäller för tjänsten eller anställningen i fråga. Krav som i vissa fall kan inkräkta på arbetstagarens möjligheter till religionsutövning. Arbetstagaren kan i princip inte med hänvisning till sin religion vägra att utföra sådana uppgifter som normalt ingår i arbetet.⁷⁹ Artikel 9 ”does not necessarily imply that one can back out of one’s obligations, consented to or contracted freely and without explicit reservation by claiming the right to manifest one’s religion”.⁸⁰

3.3.1 X mot Storbritannien⁸¹

Målet behandlar en troende muslimsk lärare bosatt i London, Storbritannien.⁸² Från september 1968 till april 1975 arbetade X heltid hos Inner London Education Authority (ILEA), en offentlig skolmyndighet. Det är en ”religious duty of every Muslim to offer prayers on Fridays and, if considerations of distance permit, to attend a mosque for this purpose”.⁸³ Läraren hade ett anställningsavtal som följde ”standard school hours”.⁸⁴ X tjänstgjorde vid ett antal skolor. Vid vissa av dessa hade X fått tillåtelse av rektorn att vara borta från skolan under en period efter middagsrasten på fredagar för att medverka vid moskéns bönestund, vid vissa fick X använda ett rum för att be och slutligen vid andra skolor vägrades X detta. I ett brev den 9 oktober 1974 informerade skolmyndigheten X om att hans enda utväg var att söka en deltidstjänst som innebar att han endast arbetade fyra och en halv dag i veckan. X svarade på detta brev i januari 1975 och skrev att han föredrog att bli uppsagd hellre än att acceptera en deltidstjänst. Den 29 januari lämnade X in sin avskedsansökan som skulle börja gälla i april.

Enligt rättspraxis kan uppsägning av statsanställd under vissa omständigheter strida mot Europakonventionens artikel 9. Kommissionen tog dock i beaktning att denna praxis ”applies also in case of alleged forced resignation, or variation of employment, like that of the present

⁷⁹ Danelius (2007) s 359-360.

⁸⁰ van Dijk et al (2006) s 766.

⁸¹ Kommissionen nr 8160/78, beslut 12 mars 1981.

⁸² Detta stycke bygger på Kommissionen nr 8160/78 pt 1-16 s 28-30.

⁸³ Kommissionen nr 8160/78 pt 8 s 34.

⁸⁴ Kommissionen nr 8160/78 pt 3 s 28.

applicant”.⁸⁵ Vidare konstaterade kommissionen att “[a]rticle 9 (1) cannot be considered as mutually exclusive, or as leaving a choice to the authorities, but only as recognising that religion may be practised in either form. It observes at the same time that the freedom of religion is not absolute but under the Convention subject to the limitations of Article 9 (2). The Commission concludes that the applicant may under Article 9 (1) claim the right to manifest his religion ‘in community with others’”.⁸⁶ Parterna var dock oense om huruvida X medverkan under fredagens bönestund i moskén under den aktuella perioden enligt Islam kunde anses vara en ”nödvändig del” av X religionsutövning.⁸⁷ Mellan 1968 och 1974 hade X accepterat att han på grund av sitt kontrakt förhindrades att besöka moskén under skoltid.⁸⁸ Frågan uppkommer huruvida skolmyndigheten enligt artikel 9 ”had to give due consideration to his religious position”?⁸⁹ Kommissionen noterade här att X inte avslöjat att han eventuellt behövde ta ledigt under skoltid för att medverka vid moskéns bönestund. X menade dock att situationen kunde ha lösts lättare genom en omorganisering av skolans schema som tillät honom att vara ledig ungefär 45 minuter under fredagseftermiddagen.⁹⁰

Kommissionen noterade att X tilläts att vara frånvarande från en av skolorna för att närvara i moskén, men att ”serious difficulties arose as a result of his unauthorised absence, for the same purpose, from the schools at which he was subsequently employed”.⁹¹ Kommissionen ansåg inte att skolmyndigheten “in their treatment of the applicant’s case on the basis of his contract did not give due consideration to his freedom of religion”.⁹² X hade inte behandlats “less favourable [...] than individuals or groups of individuals placed in comparable situations”.⁹³ Slutsatsen blev således att “there has been no interference with the applicant’s freedom of religion under Article 9 (1) of the Convention”.⁹⁴

Sammanfattningsvis hävdade X således att medverkan vid fredagsbön var en väsentlig del av själva religionen, en del av *forum internum* och faller följaktligen under Europakonventionens artikel 9 (1). ”That is a perfectly reasonable opinion *per se*.”⁹⁵ Kommissionen betraktade dock medverkan i fredagsbönen som en manifestation av

⁸⁵ Kommissionen nr 8160/78 pt 2 s 33.

⁸⁶ Kommissionen nr 8160/78 pt 5 s 34.

⁸⁷ Kommissionen nr 8160/78 pt 6 s 34.

⁸⁸ Kommissionen nr 8160/78 pt 9 s 35.

⁸⁹ Kommissionen nr 8160/78 pt 13 s 36.

⁹⁰ Kommissionen nr 8160/78 pt 14-16 s 36.

⁹¹ Kommissionen nr 8160/78 pt 21 s 37.

⁹² Kommissionen nr 8160/78 pt 22 s 38.

⁹³ Kommissionen nr 8160/78 pt 27 s 38.

⁹⁴ Kommissionen nr 8160/78 pt 23 s 38.

⁹⁵ Fahlbeck (2004) s 30.

religionen, "thus part of *forum externum* and enjoying protection 'only' under the second limb of Article 9(1)".⁹⁶ X borde ha gjort ett val "between fulfilling this religious prescription and his position as a teacher".⁹⁷ Avgörandet ger upphov till flera kommentarer. Det kan krävas att staten, eller som i detta fall dess organ, vidtar positiva åtgärder. I ovanstående fall förelåg dock en verksamhetsrelaterad situation som inte hade samband med den religiösa faktorn. X otillåtna frånvaro gav på åtminstone en skola upphov till "serious difficulties".⁹⁸ Ingen kränkning av artikel 9 (1) har skett då förbudet att delta i moskéns fredagsbön inte berodde på X religion, utan på verksamhetens behöriga sysselsättning. Det rör sig inte heller om en avvägning av motstående intresse som de skyddas av artikel 9 (1). Skolmyndigheten anför inget motstående intresse enligt nyss nämnda artikel utan en omständighet som *inte har något samband* med konventionens artikel 9, nämligen verksamhetens behöriga bedrivande. Vidare kan arbetstagaren inte, åtminstone om denne som i det aktuella fallet vid avtalsstillfället inte gjort motparten medveten om de religiösa kraven, befria sig från avtalsförpliktelser som denne ingått frivilligt med hänvisning till religiösa krav. "Arbetstagaren kan sägas utöva sin religionsfrihet vid ingående av avtalet."⁹⁹ Arbetssökande befinner sig dock ofta i en utsatt situation. Många gånger rör det sig om en "take it or leave it" situation. Det faktum att ett kontrakt ingåtts frivilligt måste alltså inte nödvändigtvis betyda alltför mycket. I det aktuella fallet hänvisar Kommissionen till att läraren av egen fri vilja accepterat anställningsvillkoren, utan att be om ledigt för att be på fredagar. Fahlbeck menar dock att Kommissionen här missar poängen "since the teacher's position is that there simply is no room for a free will in a situation like the one under examination".¹⁰⁰ Det är något som är viktigt att ha i åtanke. I de flesta fall finns det många sökande till samma tjänst och individuella önskemål får därför stå tillbaka. Det är svårt att ställa krav och samtidigt veta att arbetsgivaren har andra sökande med likvärdiga kvalifikationer som denne kan välja för tjänsten. Avslutningsvis klargör kommissionen att även uppsägning på egen begäran kan uppfattas som ett intrång enligt artikel 9.¹⁰¹ Enligt praxis från AD kan egenuppsägning i vissa fall betraktas som en typ av uppsägning från arbetsgivarens sida.¹⁰²

Av ovan behandlade fall kan dessutom utläsas att skyldigheten att vidta positiva åtgärder verkar vara *situationsbetingad*. Uppenbarligen måste det avgörande kriteriet huruvida det

⁹⁶ Fahlbeck (2004) s 30.

⁹⁷ van Dijk et al (2006) s 766-767.

⁹⁸ Kommissionen nr 8160/78 pt 21 s 37.

⁹⁹ Fahlbeck (2002) s 496.

¹⁰⁰ Fahlbeck (2004) s 49.

¹⁰¹ Kommissionen nr 8160/78 pt 2 s 33.

¹⁰² Fahlbeck (2002) s 495-496.

uppkommer "serious problems" bedömas från situation till situation.¹⁰³ Omfattningen av skyldigheten att vidta positiva åtgärder blir beroende av bland annat om motstående intressen finns.¹⁰⁴ Kontentan av detta resonemang blir således att arbetstagares religiösa önskemål i vardagliga situationer i arbetslivet endast får svagt stöd i praxis rörande Europakonventionen. Det finns dock en (situationsbetingad) skyldighet att med positiva åtgärder underlätta arbetstagarens religionsutövning.

3.3.2 AD 2005 nr 21

Fallet AD 2005 nr 21 gäller en kvinna tillhörande Jehovas vittne och som på grund av sin trosuppfattning inte varit villig att utföra vissa av de arbetsuppgifterna som tillföll henne i egenskap av så kallad aktiverare på ett äldreboende.¹⁰⁵ A. Ö. anställdes år 1998 som undersköterska på äldreboendet. I december 2002 fick A. Ö., som arbetade deltid, till uppgift att vara aktiverare. Detta medförde att A. Ö:s sysselsättningsgrad höjdes. Arbetet som aktiverare bestod bland annat i att gå promenader, plantera blommor, klä julgranen samt att måla påskägg med de boende. A. Ö. fann det dock inte förenligt med sin tro att utföra vissa av de arbetsuppgifter som ankom på en aktiverare. A. Ö. hade istället för att behöva utföra dessa arbetsuppgifter bytt med någon annan anställd. Vid ett samtal mellan A. Ö. och tillförordnad verksamhetschef K. O. meddelade K. O. att detta inte var acceptabelt och frågade om A. Ö. avsåg sig aktiverarens uppgifter. A. Ö. svarade nej på denna fråga och K. O. sade då att A. Ö. skulle sluta som aktiverare den 30 juni 2003. Den 8 juli ringde A. Ö. till K. O. och frågade om det gick att säga upp sig per telefon. K. O. svarade att det inte gick men att hon skulle skicka hem papper som A. Ö. skulle skriva på. K. O. påstod att A. Ö. sade upp sig själv vid detta samtal och A. Ö:s tillsvidareanställning hos bolaget upphörde således den 10 augusti 2003. Av betydelse i detta sammanhang är huruvida bolaget genom ett arbetsledningsbeslut hade fråntagit A. Ö. hennes uppgifter som aktiverare och därigenom diskriminerat henne på grund av hennes trosuppfattning.

AD fann att bolagets beslut att frånta A. Ö. hennes arbetsuppgifter som aktiverare omfattas av 10 § i (den dåvarande) lagen om åtgärder mot etnisk diskriminering i arbetslivet. För att bolagets beslut skulle anses som diskriminerande krävs att det har medfört en nackdel för den

¹⁰³ Fahlbeck (2002) s 546.

¹⁰⁴ Fahlbeck (2002) s 511.

¹⁰⁵ Detta stycke bygger på AD 2005 nr 21 s 152-157.

enskilde och att A. Ö. har behandlats mindre förmånligt än någon annan skulle ha behandlats i en likartad situation samt att detta haft samband med hennes trosbekännelse.¹⁰⁶ Domstolen gjorde, i avsaknad av en verklig jämförelseperson, en *hypotetisk prövning*. ”Arbetsdomstolen finner det vara ett rimligt krav från arbetsgivarens sida att den som åtar sig det extra uppdraget som aktiverare också personligen kan utföra detta i allt väsentligt. [...] Arbetsdomstolen finner att det måste godtas att arbetsgivaren i en situation som den förevarande har rätt att tilldela någon annan anställd uppdraget eller lösa frågan på något annat sätt.”¹⁰⁷ Domstolen kunde heller inte anta att en annan aktiverare, som av andra skäl skulle ha vägrat att utföra de aktuella uppgifterna, skulle ha behandlats annorlunda. Domstolen konstaterade således att A. Ö. inte kunde anses ha blivit behandlad mindre förmånligt än vad en person med en annan etnisk tillhörighet i en likartad situation skulle ha blivit behandlad. Mot denna bakgrund fann AD att A. Ö. inte visat att hon hade missgynnats i lagens mening.¹⁰⁸

Uppgiften som aktiverare stod således i konflikt med kvinnans religiösa övertygelse. Hon ansåg inte att arbetsuppgifterna som ankom på en aktiverare var förenliga med hennes tro. Detta ledde till problem för verksamheten. Frågan är hur det förhåller sig i situationer där religion och arbete hamnar i konflikt med varandra? Fahlbeck klargör att en ”person som vet att han/hon inte vill utföra vissa arbetsuppgifter skall i princip antingen inte ta anställning eller förhandla till sig regler anpassade för den egna religionsutövningen”.¹⁰⁹ Arbetsdomstolen för i fallet ovan ett liknande resonemang då de framför att det är rimligt att arbetsgivaren kan kräva att den som åtar sig uppdraget som aktiverare också i allt väsentligt personligen kan utföra detta.¹¹⁰ Av bland annat fallet Prais samt den muslimske läraren framkommer dock att det finns en skyldighet att vidta positiva åtgärder för att underlätta för arbetstagaren att utöva sin religion.¹¹¹ Hur långt denna skyldighet sträcker sig är oklart. Den mätsticka som användes i just fallet med den muslimske läraren kan kanske användas som vägledning. Leder inte arbetstagarens önskemål till ”serious problems” borde de således i princip beaktas. Fahlbeck klargör dock att en sådan ordning skulle innebära något nytt. Den allmänna arbetsrättsliga regleringen innebär att arbetstagaren har en långtgående arbetsskyldighet inom ramen för anställningsavtalet, 29/29-principen.¹¹² 29/29-principen

¹⁰⁶ AD 2005 nr 21 s 158.

¹⁰⁷ AD 2005 nr 21 s 162.

¹⁰⁸ AD 2005 nr 21 s 162.

¹⁰⁹ Fahlbeck (2002) s 542.

¹¹⁰ AD 2005 nr 21 s 162.

¹¹¹ Se avsnitt 3.2.1 samt 3.3.1.

¹¹² Fahlbeck (2002) s 542.

anger tre gränslinjer för arbetstagaren arbetskyldighet. För det första ska arbetet ha naturligt samband med arbetsgivarens verksamhet, för det andra ska det utföras för arbetsgivarens räkning och för det tredje ska det falla inom arbetstagarens allmänna yrkeskvalifikationer.¹¹³ Arbetsgivaren har dessutom arbetsledningsrätt. Denna ger arbetsgivaren rätt att ensidigt fatta beslut som rör exempelvis arbetstagarens prestationer och skyldigheter i anställningen. Arbetsgivaren har stor frihet att bestämma vilka arbetsuppgifter denne vill att arbetstagaren ska utföra, samt var och när detta arbete ska ske.¹¹⁴ Arbetstagaren har inte rätt att vägra arbetsgivarens order så länge denna ges i god tro och inte strider mot lag eller god sed på arbetsmarknaden. Detta gäller under förutsättning att den avtalsslutande fackföreningen inte utövat tolkningsföreträde enligt 34 § Medbestämmandelagen.¹¹⁵ Enligt 34 § MBL gäller facketts mening till dess att en uppkommen tvist är löst.¹¹⁶

Sammanfattningsvis kan således sägas att praxis inte ger något klart svar på hur långt skyldigheten att vidta positiva åtgärder för att underlätta för arbetstagare att utöva sin religion sträcker sig. Det verkar dock som att fallet med den muslimska läraren kan agera vägledande och att det faller under god sed att arbetstagens önskemål bör tillgodoses om detta kan ske utan att det uppstår ”serious problems”.¹¹⁷ I fallet med Jehovas vittne innebar dock den religiösa övertygelsen att personen i fråga inte i allt väsentligt kunde utföra de arbetsuppgifter som denne åtagit sig som aktiverare. Arbetsdomstolen fann därför att arbetsgivaren hade rätt tilldela någon annan anställd uppdraget eller lösa frågan på annat sätt.¹¹⁸

3.3.3 Kostas mot Makedonien¹¹⁹

En man från Makedonien var den 29 januari 1998 frånvarande från sitt arbete, trots att han blivit informerad att ingen fick ta ledigt från arbetet på grund av hög arbetsbelastning. Mannen motiverade sin frånvaro med att han firat en muslimsk religiös högtid. Som bestraffning sänktes mannens lön med 15 % under tre månader. Den 7 april samma år var mannen återigen frånvarande från sitt arbete för att fira en annan muslimsk religiös högtid,

¹¹³ Källström et al (2006) s 215.

¹¹⁴ Källström et al (2006) s 186.

¹¹⁵ Fahlbeck (2002) s 543.

¹¹⁶ Källström et al (2006) s 229.

¹¹⁷ Fahlbeck (2002) s 543.

¹¹⁸ AD 2005 nr 21 s 162.

¹¹⁹ Mål nr 55170/00, dom 13 april 2006.

Bayram. Bestrafningen blev denna gång att lönen sänktes med 15 % under en period om sex månader.

Rättspraxis ”indicates that while religious freedom is primarily a matter of individual conscience, it also implies, *inter alia*, freedom to manifest one’s religion not only in community with others, in public and within the circle of those whose faith one shares, but also alone and in private”.¹²⁰ Detta framkommer av bland andra ovan behandlade mål, *Kokkinakis mot Grekland*.¹²¹ Europadomstolen uttalade i det aktuella fallet följande:

”In the context of employment, with contracts setting out specific obligations and rights between employer and employee, the Court does not find it unreasonable that an employer may regard absence without permission or apparent justification as a disciplinary matter. [...] The applicant [...] was not prepared to produce any evidence that could substantiate his claims. To the extent therefore that the proceedings disclosed an interference with the applicant’s freedom of religion, this was not disproportionate and may, in the circumstances of this case, be regarded as justified in terms of the second paragraph, namely, as prescribed by law and necessary in a democratic society for the protection of the rights of others.”¹²²

Mot denna bakgrund fann domstolen att det inte skett någon kränkning av Europakonventions artikel 9.¹²³

Av domen kan således utläsas att, om en tjänst eller anställning är organiserad så att arbete ska utföras på en dag som är av särskild religiös betydelse för en arbetstagare, är arbetsgivaren inte nödvändigtvis förpliktigad att avstå från att utkräva arbete på den dagen.¹²⁴

¹²⁰ Mål nr 55170/00 pt 37.

¹²¹ Se avsnitt 3.1.

¹²² Mål nr 55170/00 pt 39.

¹²³ Mål nr 55170/00 pt 40.

¹²⁴ Danelius (2007) s 360.

4. Var går gränsen för den sikhiska turbanens och den muslimska slöjans acceptans?

I detta kapitel kommer jag att analysera ett antal rättsfall som alla bidrar till att klargöra och besvara frågan om var gränsen går för den sikhiska turbanens och den muslimska slöjans acceptans. Till min hjälp använder jag utöver rättspraxis även kommentarer i doktrinen. Jag kommer avslutningsvis att behandla ett urval av den debatt som pågår avseende den muslimska slöjan och huruvida den bör förbjudas eller inte på offentliga platser.

4.1 Religiösa symboler

Det råder ingen tvekan om att den ökade religiösa mångfalden har bidragit till en generellt sett mer tillåtande attityd gentemot människors religiösa manifestationer.¹²⁵ Den muslimska slöjan och den sikhiska turbanen blir en alltmer vanlig syn i vårt dagliga liv. En symbol som å ena sidan omfattas av Europakonventionen åtnjuter skydd, men är således också begränsad till följd av den negativa religionsfriheten. En symbol som å andra sidan anses vara kulturell åtnjuter inte detta skydd av Europakonventionen, men omfattas inte heller av dess begränsningar. Dessutom begränsas kulturella manifestationer sällan av enskilda länder. Kontentan blir att utrymmet för kulturella manifestationer är större än för religiösa. Undantag kan dock förekomma, exempelvis när manifestationer kränker ett skyddat intresse såsom diskriminering med anledning av sexuell läggning.

Religiösa symboler på offentliga platser har gett upphov till debatt runtom i världen avseende religionsfriheten och statens neutralitet i dessa frågor. Debatten i Europa avser framförallt religiös klädsel, såsom den muslimska slöjan och den sikhiska turbanen, i bland annat skolor och på arbetsplatser.¹²⁶

¹²⁵ Detta stycke bygger på Fahlbeck (2005) s 186-188.

¹²⁶ Rorive (2009) s 2669.

4.2 Begränsningar för den sikhiska turbanen

4.2.1 X mot Storbritannien¹²⁷

Fallet avser en indisk man bosatt i Storbritannien. Mannen var sikh och ”required by his religion to wear a turban”.¹²⁸ Mannen menade att det stred mot religionsfriheten att han enligt lag behövde bära motorcykelhjälm när han åkte motorcykel eftersom att han då blev tvungen att ta av sig sin turban. Kommissionen yttrade i sitt beslut att ”the compulsory wearing of crash helmets is a necessary safety measure for motor cyclists”.¹²⁹ Kommissionen var således av den uppfattning att “any interference that there may have been with the applicant’s freedom of religion was justified for the protection of health in [a]ccordance with Article 9 (2)”.¹³⁰ Det faktum att sikherna senare gavs rätt till undantag från lagen ändrade inte på ”the valid health considerations on which the regulations are based”.¹³¹

Kommissionen ansåg att förbudet mot att bära turban under motorcykelfärd i vart fall omfattades av artikel 9 (2). Värt att notera är att Kommissionen således inte gjorde någon avvägning huruvida förbudet utgjorde ett intrång mot artikel 9 (1) utan nöjde sig med att konstatera att förbudet var förenligt med Europakonventionen med stöd av punkt 2. Detta konstaterande kan dock enligt Fahlbeck verka uppseendeväckande med hänsyn till att sikherna med stor sannolikhet uppfattar bärandet av turban som en viktig och nödvändig del av sin religion.¹³²

4.2.2 Phull mot Frankrike¹³³

Målet behandlar en sikhisk man bosatt i Storbritannien. I likhet med ovanstående rättsfall var mannen ”required by his religion to wear a turban”.¹³⁴ Mannen skulle den 10 oktober 2003 flyga från Entzheim flygplats i Strasbourg. Vid säkerhetskontrollen tvingades han att avlägsna sin turban för inspektion. Mannen menade att brott skett mot religionsfriheten och

¹²⁷ Kommissionen nr 7992/77, beslut 12 juli 1978.

¹²⁸ Kommissionen nr 7992/77 s 234.

¹²⁹ Kommissionen nr 7992/77 s 235.

¹³⁰ Kommissionen nr 7992/77 s 235.

¹³¹ Kommissionen nr 7992/77 s 235.

¹³² Fahlbeck (2002) s 491.

¹³³ Mål nr 35753/03, dom 11 januari 2005.

¹³⁴ Mål nr 35753/03 s 413.

att ”there had been no need for the security staff to make him remove his turban, especially as he had not refused to go through the walk-through scanner or to be checked with a hand-held detector”.¹³⁵ Domstolen konstaterade för det första att ”security checks in airports are undoubtedly necessary in the interests of public safety within the meaning of that provision”.¹³⁶ För det andra konstaterades att “the arrangements for implementing them in the present case fell within the respondent State’s margin of appreciation, particularly as the measure was only resorted to occasionally”.¹³⁷ Mot denna bakgrund fann domstolen således att någon kränkning inte skett av artikel 9.

Den positiva religionsfriheten fick stå tillbaka för den negativa religionsfriheten. Utgången överensstämmer väl med den i X mot Storbritannien. I båda fallen ansågs det berättigat att tvinga de sikhiska männen att avlägsna sina turbaner. I båda fallen baseras beslutet främst på säkerhetsskäl, i X mot Storbritannien mannens egen säkerhet och i Phull mot Frankrike allmänhetens säkerhet. Värt att kommentera är att säkerhetskontroller på flygplatser har skärpts efter 11 september-attackerna 2001. Skärpningen omfattar dock samtliga passagerare.

4.3 Begränsningar för den muslimska slöjan

Frågan om religiös klädsel, och framförallt den muslimska slöjan, har varit ett omtvistat ämne i Europa på senare tid.¹³⁸ Det har i vissa länder ansetts problematiskt att på arbetsplatser och i skolor tillåta bärande av slöja eller huvudduk som kan ses som uttryck för muslimsk fundamentalism. Frågan har därför vid ett flertal tillfällen uppkommit huruvida förbud mot sådana klädesplagg varit förenliga med Europakonventionens artikel 9.¹³⁹

4.3.1 Karaduman mot Turkiet¹⁴⁰

Målet behandlar en kvinnlig student vid ett sekulärt statligt universitet i Turkiet som ansökte om ett provisoriskt examensbevis.¹⁴¹ Studenten bifogade ett fotografi där hon bar huvudskarf.

¹³⁵ Mål nr 35753/03 s 413.

¹³⁶ Mål nr 35753/03 s 415.

¹³⁷ Mål nr 35753/03 s 415.

¹³⁸ Lewis (2007) s 395.

¹³⁹ Danelius (2007) s 360.

¹⁴⁰ Kommissionen nr 16278/90, beslut 3 maj 1993.

Hon blev dock informerad om att fotografiet inte överensstämde med universitets bestämmelser och att de därför vägrade att lämna ut hennes examensbevis. Bestämmelserna stadgade att studenterna skulle ”wear clean, simple and smartly ironed clothing, to wear nothing on their heads and to have tidily cut hair”.¹⁴² Studenten skulle dock få ut sitt bevis om hon lämnade ett fotografi utan skarf och som således överensstämde med bestämmelserna om att inte bära någon typ av huvudbonad. Studenten förde utan framgång talan mot universitetets beslut. I mars 1989 uttalade the Constitutional Court följande: ”unconstitutional a legal provision authorising the wearing of headscarves in higher education establishments on the ground that the provision in question was contrary to the principle of secularity enunciated in the Constitution”.¹⁴³

Kommissionen anförde att artikel 9 (1) ”primarily protects the sphere of private, personal beliefs, and not every act in the public sphere which is dictated by such convictions”.¹⁴⁴ Artikel 9 “does not always guarantee the right to behave in the public sphere in a way which is dictated by such a belief. In particular, the term ‘practice’ as employed in Article 9 para 1 does not cover each act which is motivated or influenced by a religion or belief”.¹⁴⁵ Kommissionen påpekade att “the rules applicable to the identity photographs to be affixed to degree certificates [...] do form part of the university rules laid down with the aim of preserving the ‘republican’, and hence ‘secular’, nature of the university, as the Turkish courts which gave judgement in this case held”.¹⁴⁶ Kommissionen menade att när studenten valde att fortsätta sina studier vid ett sekulärt universitet gav hon vika för universitets regler ”which may make the freedom of students to manifest their religion subject to restrictions as to place and manner intended to ensure harmonious coexistence between students of different beliefs”.¹⁴⁷ Framförallt i länder där en stor del av befolkningen tillhör en viss religion kan ”manifestation of the observances and symbols of that religion [...] constitute pressure on students who do not practice that religion or those adhere to another religion. Where secular universities have laid down dress regulations for students, they may ensure that certain fundamentalist religious movements do not disturb public order in higher education or impinge on the beliefs of others”.¹⁴⁸ Kommissionen tog även i beaktning att den konstitutionella domstolen ansåg att “the act of wearing a Muslim headscarf in Turkish

¹⁴¹ Detta stycke bygger på Kommissionen nr 16278/90 s 103-104.

¹⁴² Kommissionen nr 16278/90 s 103.

¹⁴³ Kommissionen nr 16278/90 s 104.

¹⁴⁴ Kommissionen nr 16278/90 s 93.

¹⁴⁵ Kommissionen nr 16278/90 s 108.

¹⁴⁶ Kommissionen nr 16278/90 s 108.

¹⁴⁷ Kommissionen nr 16278/90 s 108.

¹⁴⁸ Kommissionen nr 16278/90 s 108.

universities may constitute a challenge towards those who do not wear one”.¹⁴⁹ Kommissionen hänvisade till praxis från den muslimske läraren samt målet med den indiske mannen som ville bära turban under motorcykelfärd.¹⁵⁰ Kommissionen ansåg att en student vid ett sekulärt universitet ”is implicitly subject, by the nature of things, to certain rules of conduct laid down in order to ensure respect for the rights and freedom of others”.¹⁵¹ Vidare påpekade kommissionen att universitetets avslag av studentens ansökan om examensbevis inte var slutgiltig utan berodde på om hon kunde lämna in ett fotografi som överensstämde med universitetets bestämmelser. Mot denna bakgrund fann kommissionen att universitetets krav på kläder och vägran att utge examensbevis ”does not, as such, constitute an interference with freedom of religion and conscience”.¹⁵²

Sammanfattningsvis anförde Kommissionen således en hel rad omständigheter och skäl till att det inte skett någon kränkning av Europakonventionens artikel 9 (1). Kommissionen menade bland annat att studenten när hon valde att fortsätta studera vid ett sekulärt universitet givit vika för universitetets regler. Sådana regler kan innebära restriktioner för religionsutövning. Kommissionen hänvisade även till ”certain fundamentalist religious movements”. Fahlbeck påpekar att Kommissionen visserligen inte ”explicitly classify those wearing a headscarf as belonging to such movements but since the only religious manifestation was the Muslim scarf that conclusion comes easily to mind”.¹⁵³ Detta menar Fahlbeck är en ”delicate position to take”.¹⁵⁴ Fundamentalism och extremism klingar förmodligen negativt i mångas öron. Kommissionen hänvisar till praxis från den muslimske läraren och sikhen som ville bära turban under motorcykelfärd. Både skälen och utgången i Karaduman står i överensstämmelse med sådan tidigare praxis. Mot denna bakgrund råder ingen tvekan om att avgörandet har full prejudicerande kraft. Fahlbeck menar dock att det är relativt uppenbart att förbudet för Karaduman, sedd isolerad, att bära den muslimska huvudduken innebär en kränkning av den positiva religionsfriheten. Denna kan dock inte ses isolerad. Hänsyn måste tagas till att intrång sker på den negativa religionsfriheten om den positiva ska tillgodoses till fullo.¹⁵⁵

¹⁴⁹ Kommissionen nr 16278/90 s 108.

¹⁵⁰ Se avsnitt 3.3.1 samt 4.2.1.

¹⁵¹ Kommissionen nr 16278/90 s 108.

¹⁵² Kommissionen nr 16278/90 s 109.

¹⁵³ Fahlbeck (2004) s 43.

¹⁵⁴ Fahlbeck (2004) s 43.

¹⁵⁵ Fahlbeck (2002) s 502-503.

Av alla de skäl Kommissionen anförde till varför en kränkning av artikel 9 (1) inte skett är det förmodligen andra individers negativa rätt till religionsfrihet som är det viktigaste.¹⁵⁶ Kommissionen påpekade att universitetet var sekulärt och således ville ”bevara sin sekulära natur”.¹⁵⁷ Vidare menade Kommissionen att huvudduken kunde ”constitute pressure” på andra studenter.¹⁵⁸

Avslutningsvis är en intressant fråga att diskutera huruvida målet hade fått samma utgång i ett annat land än Turkiet. Fahlbeck menar att ”[o]ne cannot say for sure that the outcome in a case like *Karaduman* would have been different if the chain of events had unfolded in a country not based on secularism, e.g. Sweden”.¹⁵⁹ Det finns ingen rättspraxis att jämföra med. Fahlbeck menar dock att chansen är stor att så är fallet, utgången skulle förmodligen ha blivit annorlunda. I ett land som Sverige har människor nämligen rätt att bära religiösa kläder och symboler i till exempel pass och körkort. Om ett statligt universitet skulle krävt fotografier utan religiösa symboler är det därför mycket möjligt att det skulle uppfattas som en kränkning av religionsfriheten.¹⁶⁰

4.3.2 Dahlab mot Schweiz¹⁶¹

Dahlab arbetade som lärarinna på en skola i Schweiz.¹⁶² I mars 1991 konverterade hon till Islam och började i samband med detta att bära slöja i skolan. Dahlab blev dock ombedd att sluta bära slöja under arbetstid då detta stred mot Schweizisk skollag. Dahlab menade att förbudet mot att bära slöja när hon undervisade kränkte hennes rätt till religionsfrihet enligt artikel 9. Hon menade även att ”the prohibition imposed by the Swiss authorities amounted to discrimination on the ground of sex within the meaning of Article 14 of the Convention, in that a man belonging to the Muslim faith could teach at a State school without being subject to any form of prohibition”.¹⁶³

Europadomstolen påpekade att det är väldigt svårt att ”assess the impact that a powerful external symbol such as the wearing of a headscarf may have on the freedom of conscience

¹⁵⁶ Fahlbeck (2004) s 50.

¹⁵⁷ Kommissionen nr 16278/90 s 108.

¹⁵⁸ Kommissionen nr 16278/90 s 108.

¹⁵⁹ Fahlbeck (2004) s 33.

¹⁶⁰ Fahlbeck (2004) s 33.

¹⁶¹ Mål nr 42393/98, dom 15 februari 2001.

¹⁶² Detta stycke bygger på mål nr 42393/98 s 451-457.

¹⁶³ Mål nr 42393/98 s 457.

and religion of very young children. The applicant's pupils were aged between four and eight, an age at which children wonder about many things and are also more easily influenced than older pupils".¹⁶⁴ Det är även svårt att "reconcile the wearing of an Islamic headscarf with the message of tolerance, respect for others and, above all, equality and non-discrimination that all teachers in a democratic society must convey to their pupils".¹⁶⁵ Domstolen vägrade lärarinnans rätt att manifestera sin religion mot behovet av att skydda eleverna och bevara en "religiös harmoni" och fann att "the Geneva authorities did not exceed their margin of appreciation and that the measure they took was therefore not unreasonable".¹⁶⁶ Avseende diskriminering enligt artikel 14 anförde domstolen att förbudet för Dahlab att bära slöja under arbetstid "was not directed at her as a member of the female sex but pursued the legitimate aim of ensuring the neutrality of the State primary-education system. Such a measure could also be applied to a man who, in similar circumstances, wore clothing that clearly identified him as a member of a different faith".¹⁶⁷

Europadomstolen ansåg således inte att det skett någon kränkning av vare sig artikel 9 eller artikel 14. Domstolen vägrade den positiva rätten till religionsfrihet emot den negativa. Även i detta fall vägrade den negativa sidan tyngre och då främst "the need to protect pupils by preserving religious harmony".¹⁶⁸ Domstolen lade stor vikt vid att eleverna var väldigt unga och således även lätta att påverka. Schiek skriver att "[i]t is being alleged that teachers wearing headscarves display behaviour which advertises a conservative role model for women. Accordingly, restrictions of religious freedom are justified in the name of furthering substantive equality, especially for female school children. It might be argued that girls might feel that a teacher wearing a headscarf backs up their parents' claims for them wearing it too".¹⁶⁹ Domstolen kan vidare sägas ha försökt att finna en balans mellan olika intressen. Lärarinnans önskan att manifesteras sin religion ställdes mot andras rätt att slippa bli utsatta för den religiösa manifestationen. Även här fick den positiva rätten till religionsfrihet dock stå tillbaka för den negativa. Värt att notera är att domstolen för in begreppet tolerans. Den menar att det är svårt att "förena bärandet av den muslimska sjalen med budskapet om tolerans". Till skillnad från fallet med Karaduman lyfts i detta mål in ytterligare en aspekt utöver frågan om religionsfrihet, nämligen könsdiskriminering. Avseende artikel 14 gjorde domstolen gällande att förbudet inte hade samband med det kvinnliga könet utan berodde på

¹⁶⁴ Mål nr 42393/98 s 463.

¹⁶⁵ Mål nr 42393/98 s 463.

¹⁶⁶ Mål nr 42393/98 s 463.

¹⁶⁷ Mål nr 42393/98 s 464.

¹⁶⁸ Mål nr 42393/98 s 463.

¹⁶⁹ Schiek (2004) s 72.

att staten ville hållas neutral och avskiljd från religionen. van Dijk et al konstaterar att "[d]ress regulations, that prohibit wearing Muslim headscarves in public educational institutions, can often be justified by the principle of state neutrality".¹⁷⁰ Inte heller, menade domstolen, hade en man i en likartad situation behandlats annorlunda.

4.3.3 Leyla mot Turkiet¹⁷¹

Fallet behandlar en kvinna vid ett universitet i Istanbul som insisterade på att få bära slöja i skolan. Enligt universitetets regler fick dock studenter som hade "huvudet täckt", det vill säga bar en muslimsk slöja, inte närvara vid undervisning eller tentamen. Till följd av detta förbjöds Leyla inträde till föreläsningstillfällen etc. vid ett flertal tillfällen.¹⁷² Hon hävdade att förbudet mot att bära den muslimska slöjan stred mot religionsfriheten.¹⁷³

Europadomstolen noterade att i fallet Karaduman samt Dahlab "the Convention institutions found that in a democratic society the State was entitled to place restrictions on the wearing of the Islamic headscarf if it was incompatible with the pursued aim of protecting the rights and freedoms of others, public order and public safety".¹⁷⁴ Vidare konstaterade domstolen att "institutions of higher education may regulate the manifestation of the rites and symbols of a religion by imposing restrictions as to the place and manner of such manifestation with the aim of ensuring peaceful coexistence between students of various faiths and thus protecting public order and the beliefs of others".¹⁷⁵ Domstolen uttalade även att sekularismen i ett land som Turkiet är av fundamental betydelse och att upprätthålla den principen "may be considered necessary to protect the democratic system".¹⁷⁶ Artikel 9 "does not always guarantee the right to behave in a manner governed by a religious belief [...] and does not confer on people who do so the right to disregard rules that have proved to be justified".¹⁷⁷ Mot denna bakgrund fann Europadomstolen att förbudet mot slöja var berättigat och proportionerligt i förhållande till sina syften. Ingen kränkning av artikel 9 hade således skett.¹⁷⁸

¹⁷⁰ van Dijk (2006) s 770.

¹⁷¹ Mål nr 44774/98, dom 10 november 2005.

¹⁷² Mål nr 44774/98 p 14-17.

¹⁷³ Mål nr 44774/98 p 70.

¹⁷⁴ Mål nr 44774/98 p 111.

¹⁷⁵ Mål nr 44774/98 p 111.

¹⁷⁶ Mål nr 44774/98 p 114.

¹⁷⁷ Mål nr 44774/98 p 121.

¹⁷⁸ Mål nr 44774/98 p 122-123.

Lewis menar att domstolens resonemang var ”impossibly blunt; no allowance was made at all for the individual circumstances or behaviour of the applicant, a wholesale ban was accepted as a proportionate interference virtually without question, and the State’s word that a threat existed was accepted without evidence. It may be entirely legitimate to place restrictions on religious dress in universities – but more is needed by the way of justification than mere assertion.”¹⁷⁹ Lewis menar vidare att om “the restriction of an adult university student, not herself posing any threat, is held to be ‘necessary in [Turkey’s] democratic society’ [...] then States wishing to curtail what children wear in schools, or even what adults wear in public space, will be able to use the judgement as authority”.¹⁸⁰

Domstolens resonemang vilar främst på sekularismens fundamentala betydelse för det turkiska samhället. I Turkiet är sekularism ”the leading principle for society as expressed in the Constitution and where equality of women and men is also expressly stated in the Constitution”.¹⁸¹ Det går inte med säkerhet att säga att utgången i Leyla hade sett annorlunda ut i ett land som inte grundas på sekularism, till exempel ett av de nordiska länderna. Liksom i Karaduman är dock chansen stor att så är fallet. Förbudet mot slöjan skulle mycket väl ha kunnat anses kränka religionsfriheten.¹⁸² Något som med säkerhet går att säga är dock att utgången i Leyla stämmer väl överens med tidigare praxis. I samtliga fall har ”the Convention institutions [...] found that in a democratic society, the relevant member state is entitled to ban adult women from wearing the Islamic headscarf on the basis that such bans have been prescribed by law, have a legitimate aim, that is, protecting the rights and freedoms of others, and are necessary in a democratic society”.¹⁸³ Som Lewis påpekar är det Europadomstolens uppgift att skydda rättigheterna enligt Europakonventionen. Han skriver dock att domstolens ”current approach may justifiably provoke the following question from an individual wishing to manifest her faith by the clothing she wears: ‘Why do you *tell* us we have these freedoms when you are so obviously not prepared to protect them?’”.¹⁸⁴ Det är något som kan vara värt att fundera över. Domstolen kommer nämligen även i fortsättningen att döma i enlighet med tidigare praxis.

¹⁷⁹ Lewis (2007) s 409-410.

¹⁸⁰ Lewis (2007) s 413.

¹⁸¹ Fahlbeck (2006) s 430.

¹⁸² Fahlbeck (2006) s 428.

¹⁸³ Marshall (2006) s 453.

¹⁸⁴ Lewis (2007) s 414.

4.3.4 Kurtulmuş mot Turkiet¹⁸⁵

Målet behandlar en docent vid ett universitet i Istanbul.¹⁸⁶ Kvinnan bar slöja då hon undervisade. Detta stred dock mot reglerna för hur offentligt anställda skulle klä sig. Hon fick därför först en varning och när hon fortsatte att bära slöja blev hon senare även föremål för disciplinär bestraffning. Hon ansåg att förbudet mot att bära slöja när hon undervisade hade kränkt hennes rättigheter enligt artikel 9. Hon hävdade även att diskriminering skett i enlighet med artikel 14.

Domstolen klagjorde att artikel 9 inte skyddar ”every act motivated or inspired by a religion or belief”.¹⁸⁷ Domstolen hänvisade till Leyla när den anförde att artikel 9 ”does not always guarantee the right to behave in a manner governed by a religious belief and does not confer on people who do so the right to disregard rules that have proved to be justified”.¹⁸⁸ Vidare klagjorde domstolen att den i både Leyla och Dahlab ”found that in a democratic society the State was entitled to place restrictions on the wearing of the Islamic headscarf if it was incompatible with the pursued aim of protecting the rights and freedoms of others and public order. In particular, with reference to the decisions of the domestic authorities in Dahlab, it stressed the importance of ensuring the neutrality of State education in schools”.¹⁸⁹ Vidare konstaterade domstolen att ”upholding the principle of secularism is undoubtedly one of the fundamental principles of the Turkish State”.¹⁹⁰ Domstolen fann således att “the rules complained of by Ms Kurtulmuş were justified by imperatives pertaining to the principle of neutrality in the public service and, in particular the State education system, and to the principle of secularism”.¹⁹¹ Förbudet ansågs även proportionerligt i förhållande till sina syften. Avseende artikel 14 anförde domstolen att förbudet mot den muslimska slöjan inte hade samband med Kurtulmuş religiösa tillhörighet eller kön utan hade till syfte att bland annat skydda andra individers fri- och rättigheter. Reglernas främsta syfte var att ”preserve both secularism within education institutions and its corollary, the principle of the neutrality of the public service”.¹⁹² Dessutom var även anställda av det manliga könet underkastade motsvarande regler.

¹⁸⁵ Mål nr 65500/01, dom 24 januari 2006.

¹⁸⁶ Detta stycke bygger på mål nr 65500/01 s 301-304.

¹⁸⁷ Mål nr 65500/01 s 305.

¹⁸⁸ Mål nr 65500/01 s 305-306.

¹⁸⁹ Mål nr 65500/01 s 306.

¹⁹⁰ Mål nr 65500/01 s 306-307.

¹⁹¹ Mål nr 65500/01 s 307.

¹⁹² Mål nr 65500/01 s 310.

Värt att notera är att liksom i Dahlab åberopas här utöver artikel 9 även artikel 14. Domstolen för ett liknande resonemang som i Dahlab när den kommer fram till att någon kränkning av artikel 14 inte heller skett i det nu aktuella målet. Syftet med förbudet mot den muslimska slöjan var främst att skydda andra individers negativa rätt till religionsfrihet, bevara sekularismen samt hålla offentliga verksamheter neutrala. Förbudet ansågs av domstolen proportionerligt till dessa syften.

4.3.5 Dogru mot Frankrike¹⁹³

Ett femte och sista mål avseende den muslimska slöjan som kommer att behandlas gäller en elev vid en skola i Frankrike. Vid ett antal tillfällen bar eleven slöja på idrottslektionerna och vägrade att ta av sig slöjan trots att läraren vid upprepade tillfällen bad henne om detta. I februari 1999 bestämde skolans disciplinära nämnd att stänga av eleven från skolan ”for breaching the duty of assiduity by failing to participate actively in physical education and sports classes”.¹⁹⁴

Domstolen hänvisade vid ett flertal tillfällen till tidigare rättspraxis och det som framkommit där. Domstolen noterade bland annat med hänvisning till Leyla att “in a democratic society, in which several religions coexist within one and the same population, it may be necessary to place restrictions on this freedom in order to reconcile the interests of the various groups and ensure that everyone's beliefs are respected”.¹⁹⁵ Vidare påpekade domstolen med hänvisning till samma mål att “the State may limit the freedom to manifest a religion, for example by wearing an Islamic headscarf, if the exercise of that freedom clashes with the aim of protecting the rights and freedoms of others, public order and public safety”.¹⁹⁶ Domstolen yttrade även att de begränsningar av religionsfriheten som gjorts i bland andra X mot Storbritannien, Karaduman samt Dahlab var berättigade i förhållande till sina syften. I det nu aktuella målet observerade domstolen att ”by refusing to remove her headscarf, the applicant had overstepped the limits on the right to express and manifest religious beliefs on the school premises”.¹⁹⁷ Syftet med förbudet var vidare att följa kraven om sekularism i statliga

¹⁹³ Mål nr 27058/05, dom 4 mars 2009. Ett mål som inte kommer att behandlas här men som i sak är identiskt med detta är mål 31645/04, Kervanci mot Frankrike. Domen finns endast på franska.

¹⁹⁴ Mål nr 27058/05 pt 8.

¹⁹⁵ Mål nr 27058/05 pt 62.

¹⁹⁶ Mål nr 27058/05 pt 64.

¹⁹⁷ Mål nr 27058/05 pt 68.

skolor.¹⁹⁸ Att bära religiösa symboler var inte “inherently incompatible with the principle of secularism in schools, but became so according to the conditions in which they were worn and the consequences that the wearing of a sign might have”.¹⁹⁹ Domstolen påpekade att i Frankrike, liksom i Turkiet och Schweiz, är sekularism ”a constitutional principle, and a founding principle of the Republic, to which the entire population adheres and the protection of which appears to be of prime importance, in particular in schools. The Court reiterates that an attitude which fails to respect that principle will not necessarily be accepted as being covered by the freedom to manifest one's religion and will not enjoy the protection of Article 9 of the Convention. Having regard to the margin of appreciation [...] religious freedom thus recognised and restricted by the requirements of secularism appears legitimate in the light of the values underpinning the Convention”.²⁰⁰ Domstolen menade att “the conclusion reached by the national authorities that the wearing of a veil, such as the Islamic headscarf, was incompatible with sports classes for reasons of health or safety is not unreasonable. It accepts that the penalty imposed is merely the consequence of the applicant's refusal to comply with the rules applicable on the school premises – of which she had been properly informed – and not of her religious convictions, as she alleged”.²⁰¹ Vidare konstaterade domstolen att “the penalty of expulsion does not appear disproportionate, and notes that the applicant was able to continue her schooling by correspondence classes. It can be seen that the applicant's religious convictions were fully taken into account in relation to the requirements of protecting the rights and freedoms of others and public order”.²⁰²

En röd tråd kan sägas gå genom samtliga fall avseende den muslimska slöjan. Domstolen klargör att artikel 9 inte skyddar alla handlingar som har samband med en religiös övertygelse. van Dijk et al skriver att “[t]he terms ‘manifestation’ and ‘practice’ do not cover each act which is motivated by a religion or belief”.²⁰³ Domstolen använde sig av detta uttryckssätt redan i *Arrowsmith mot Storbritannien*.²⁰⁴ Orden har sedan dess upprepats vid ett flertal tillfällen, bland andra i *Karaduman* samt *Kurtulmuş*. Domstolen lägger även stor vikt vid betydelsen av att upprätthålla sekularismen i länder såsom Frankrike, Turkiet och Schweiz samt att hålla staten neutral. Fahlbeck skriver att “[s]tate neutrality and separation

¹⁹⁸ Mål nr 27058/05 pt 69.

¹⁹⁹ Mål nr 27058/05 pt 70.

²⁰⁰ Mål nr 27058/05 pt 72.

²⁰¹ Mål nr 27058/05 pt 73.

²⁰² Mål nr 27058/05 pt 76.

²⁰³ van Dijk et al (2006) s 762.

²⁰⁴ Kommissionen nr 7050/75, beslut 12 oktober 1978. Målet behandlar en pacifist som delade ut flyglad till brittiska soldater med uppmaningen att inte tjänstgöra på Irland. Domstolen fann att utdelningen som sådan inte uttryckte “the belief concerned” och således inte skyddades av artikel 9 (1), även om handlandet var “motivated or influenced by it”.

between state and religion have been crucial in many, indeed most, relevant court cases under Article 9 in the Convention and under member state law”.²⁰⁵ En fråga som diskuterades i samband med Karaduman och Leyla är huruvida målen hade fått en annan utgång om de utspelat sig i exempelvis Sverige. Det konstaterades att det inte finns någon rättspraxis att jämföra med och att det således inte med säkerhet går att säga att hur utgången skulle bli. Mycket talar dock för att den skulle se annorlunda ut.²⁰⁶ Den tydligaste gemensamma nämnaren mellan de ovan behandlade målen avseende den muslimska slöjan är förmodligen andra individers negativa rätt till religionsfrihet. Att döma av dessa fall kan praxis ge intryck av att den negativa rätten till religionsfrihet ges företräde vid en konflikt med den positiva. Så är dock inte fallet. Som redan klargjorts vid ett flertal tillfällen är de jämbördiga och den negativa sidan är således inte överordnad den positiva sidan.²⁰⁷

4.4 Debatten avseende den muslimska slöjan

I debatten avseende den muslimska slöjan hörs många röster. Vissa anser att den bör förbjudas medan andra menar att detta är fel sätt att hantera situationen. Nedan behandlas ett litet urval av all den debatt som förekommer.

4.4.1 Kan lagstiftning användas för att förbjuda den muslimska slöjan?

I Europa pågår en het debatt om den muslimska slöjan. En intressant fråga att behandla är huruvida lagstiftning med skydd mot diskriminering kan användas för att förbjuda den muslimska slöjan. Religiösa plagg är inte begränsade till kvinnor. Ovan har exempelvis den sikhiska turbanen behandlats. Turbanen är också ett religiöst plagg men bärs av män istället för kvinnor. Införs ett förbud mot den muslimska slöjan måste det dock rimligtvis införas förbud även mot alla andra iögonfallande religiösa symboler. Ett sådant förbud skulle ge upphov till en striktare och mindre tillåtande tolkning av statens neutralitet i frågor som rör den religiösa mångfalden.²⁰⁸ Viktigt i debatten avseende den muslimska slöjan är dock huruvida den anses vara en *religiös* eller en *politisk* symbol. Svaret på denna fråga ligger till

²⁰⁵ Fahlbeck (2006) s 438.

²⁰⁶ Se avsnitt 4.3.1 samt 4.3.3.

²⁰⁷ Se avsnitt 3.1.

²⁰⁸ Fahlbeck (2005) s 191-200.

stor del i åskådarens ögon och hur denne uppfattar symbolens budskap. Uppfattas budskapet som religiöst kommer reaktionen att se relativt annorlunda ut än om det uppfattas som politiskt. Dessutom är det av stor betydelse i denna debatt huruvida det är möjligt att skilja mellan, å ena sidan, kristna och judiska symboler och, å andra sidan, den muslimska slöjan. Det förekommer delade uppfattningar i frågan. Vissa menar att slöjan är en religiös symbol och att den med anledning därav ska behandlas på samma sätt som kristna och judiska symboler. Andra menar att istället att det är en politisk symbol. Skulle den muslimska slöjan klassas som politisk får det till följd att den kan förbjudas utan att kristna och judiska symboler samtidigt måste förbjudas.²⁰⁹

Är den muslimska slöjan diskriminerande och bör förbjudas? Eller bör det vara upp till varje enskild individ att själv bestämma hur denne ska klä sig? I Europa och framförallt i Frankrike pågår heta diskussioner i frågan. Detta behandlas nedan.

4.4.2 Debatten om slöjan i Frankrike

I Frankrike är frågan om slöjan, och främst den heltäckande slöjan, högst aktuell. Frankrike har Europas största muslimska befolkning. Landet har sedan 1905 en lag som skiljer kyrkan från staten.²¹⁰ Enligt lagen är det tillåtet att bära religiösa symboler i statliga skolor under förutsättning att de inte är ”ostentatious” och ”constitute an act of pressure, provocation, proselytism or propaganda”.²¹¹ År 2004 införde den dåvarande presidenten Jacques Chirac en striktare lag som förbjöd ”conspicuous” religiösa symboler och kläder i statliga skolor. Tanken med förbudet var att ”end the confusion about what was allowed, and what not.”²¹² Lagen i sig är mycket kortfattad och innehåller endast fyra korta artiklar.²¹³ Om lagen inte följs finns i teorin klara riktlinjer för vad skolan ska göra. “Before suspending or expelling a child, schools must undertake ‘dialogue’ with the pupil, to educate her about secularism. This phase is not, the rules make plain, a time for negotiation.”²¹⁴

Nu har ett ännu striktare förslag lagts fram. Som första land i världen har Frankrike föreslagit ett förbud mot heltäckande slöja på offentliga platser såsom sjukhus, statliga myndigheter,

²⁰⁹ Fahlbeck (2006) s 432-433.

²¹⁰ The Economist (2004) “France and its Muslims - A hot rentrée?”.

²¹¹ The Economist (2003) “Islam in France – All over an inch of flesh”.

²¹² The Economist (2004) “France and its Muslims - A hot rentrée?”.

²¹³ Lyon et al (2004) s 334.

²¹⁴ The Economist (2004) “France and its Muslims - A hot rentrée?”.

bussar och tunnelbanor. Kommissionen presenterade sin slutrapport den 26 januari 2010.²¹⁵ I inledningen av rapporten klargörs att rapporten ”shows with precision how the wearing of the full veil infringes upon three principles that are included in the motto of the Republic: liberty, equality and fraternity. The full veil is an intolerable infringement on the freedom and the dignity of women. It is the denial of gender equality and of a mixed society. Finally, it is the will to exclude women from social life and the rejection of our common will to live together”.²¹⁶ Vidare klargörs att den heltäckande slöjan innebär “a regression of the rights and the dignity of the woman in our society. A form of sexual apartheid with on one side the world of men that is open and on the other side the world of women, constrained and closed [...] a uniform that reduces the woman to anonymity”.²¹⁷ Den heltäckande slöjan resulterar i “the disappearance of the woman in her specificity. It takes her away from the public place”.²¹⁸ Kommissionen ställer i rapporten upp en hel rad rekommendationer. För det första vill kommissionen att Parlamentet ska besluta om att “the wearing of the full veil is contrary to the values of the Republic”.²¹⁹ Kommissionen rekommenderar även att neka ”the issuance of a residence card or French citizenship to individuals who practice their religion in a way incompatible with the values of the Republic, in particular, with the principle of gender equality. It should be considered a lack of integration with French society”.²²⁰ Vidare rekommenderas bland annat att vid asylärenden beakta ”wearing of the full veil as an indication of a more general persecution”.²²¹ Kommissionen får stöd från president Nicolas Sarkozy som länge har uttryckt sitt ogillande mot heltäckande slöjor. Han uttalade nyligen att heltäckande slöjor inte är välkomna i Frankrike och att burkan inte är en religiös symbol utan ”rather a ’sign of subserviance, a sign of debasement’ of women”.²²²

Avslutningsvis ska tilläggas att Frankrike förmodligen kommer att få en hel del kritik för sitt förbud. ”It will be accused of illiberalism, and disregard for freedom of expression, or of imposing a Western interpretation of women’s oppression.”²²³ Frankrike kommer att “argue that this is not a campaign against Islam, but an effort to uphold its values when they are being tested as never before. The world may not see it that way”.²²⁴

²¹⁵ von Hall (2010) <http://www.svd.se>.

²¹⁶ Atwill (2010) <http://www.loc.gov>.

²¹⁷ Atwill (2010) <http://www.loc.gov>.

²¹⁸ Atwill (2010) <http://www.loc.gov>.

²¹⁹ Atwill (2010) <http://www.loc.gov>.

²²⁰ Atwill (2010) <http://www.loc.gov>.

²²¹ Atwill (2010) <http://www.loc.gov>.

²²² The Economist (2010) “France’s ban on the burqa -The war of French dressing”.

²²³ The Economist (2010) “France’s ban on the burqa - The war of French dressing”.

²²⁴ The Economist (2010) “France’s ban on the burqa - The war of French dressing”.

4.4.3 Delade meningar angående den muslimska slöjan

Det förekommer starka åsikter både *för* och *emot* ett förbud för den muslimska slöjan.

Reinhold Fahlbeck, professor emeritus vid Lunds Universitet, klargör att när det kommer till religiösa symboler är det av stor betydelse hur vanligt förekommande de är.²²⁵ Fahlbeck menar att "[a] trend towards banning conspicuous religious manifestations in schools or at places of work would mean that religious pluralism results in a stricter, less permissive, interpretation of state neutrality in religious matters".²²⁶ Ett förbud skulle dock kunna skydda religiösa symboler mot degeneration. Desto oftare en symbol förekommer och desto mer synlig den är, ju mindre blir dess inverkan. Frågan är om detta är något önskvärt? Är en degeneration något som vi vill eftersträva? Frågan ställs på sin spets när det kommer till den muslimska slöjan. Fahlbeck menar att ju mera accepterad symbolen blir, ju svårare kan det bli för de muslimska kvinnorna att välja att inte bära den. "Förtrycket blir allmänt godtaget, nästan institutionaliserat!"²²⁷ Det kan hävdas att religiösa symboler bärs frivilligt. Det är dock inte helt sant. Religiösa symboler såsom exempelvis den muslimska sjalen är ofrivilliga i den meningen att de bärs med anledning av utifrån kommande påbud. Dessa påbud kommer enligt Fahlbeck i realiteten framförallt från män, inte religionen.²²⁸ Ett förbud skulle därför kunna vara i de muslimska kvinnornas intresse och i det långa loppet befria dem från förtryckande krav om att bära vissa klädesplagg.²²⁹

Elisabeth Badinter är feminist och professor i filosofi vid École Polytechnique i Paris. Hon anser att slöjan är en "terrible symbol of submission. You cannot denounce what has been going on [in] Afghanistan while tolerating the veil in Europe – even if women claim they are wearing it voluntarily".²³⁰ Badinter menar att tanken om sekularism "was born out of a battle against religious imperialism. The concept implies that neutrality wins over individuality. It separates the laws of men from the laws of God".²³¹

Dilsa Demirbag-Sten är författare och journalist på Dagens Nyheter. Hon menar att slöjan är den viktigaste symbolen för islamistiska krafter. Demirbag-Sten skriver att den heltäckande

²²⁵ Fahlbeck (2005) s 188.

²²⁶ Fahlbeck (2006) s 440.

²²⁷ Fahlbeck (2005) s 190.

²²⁸ Fahlbeck (2005) s 191.

²²⁹ Fahlbeck (2006) s 440.

²³⁰ Duval Smith (2004) <http://www.guardian.co.uk>.

²³¹ Duval Smith (2004) <http://www.guardian.co.uk>.

slöjan ”är ett av de mest bisarra uttrycken för den vilja till kontroll över kvinnans sexualitet och reproduktion som är central för de stora religionerna”.²³² Hon påpekar att en demokrati givetvis inte ska bestämma över individen hur denne ska gå klädd men att anställda på sin arbetstid först och främst är där i egenskap av sin *profession*, inte *konfession*. Demokrati innebär enligt Demirbag-Sten inte en rätt att aldrig känna sig kränkt. Däremot innebär det en rätt att inte bli berövad sina medborgerliga fri- och rättigheter. Vi får klä oss hur vi vill menar hon men vi kan inte ta för givet att andra måste anpassa sina regler efter vårt klädval. Demirbag-Sten skriver i sin artikel att ”[I]ika lite som jag kan hävda en rätt att gå in i en moské i bikini, lika lite kan jag hävda en rätt att bära burka på arbetsplatsen”.²³³ Fahlbeck är inne på ett liknande spår när han ifrågasätter om inte de gamla uttryckssätten ”När du är i Rom, gör som romarna” eller ”Man får ta seden dit man kommer” fortfarande gäller.²³⁴

Jill Marshall är lektor vid Queen Mary, University of London. Marshall påpekar att det inte kunnat bevisas i något av fallen ovan att bärandet av den muslimska slöjan är något annat än dessa kvinnors egna val. Är det så att ”a choice – even made by an adult woman – was the result of oppression, restrictive conditions and not in her own interest – some might say that such a ‘choice’ should not be available”.²³⁵ Marshall menar dock att slöjan inte behöver vara en symbol för “humiliation, subordination, oppression by a patriarchal religion or community”.²³⁶ Marshall får medhåll från bland andra Dr Dawn Lyon och Dr Debora Spini vid Essex universitet. Medan slöjan ”may indeed be seen as a symbol of oppression of women, in which their dignity as subjects is denied, it is not only that”.²³⁷ Muslimska kvinnor ”invest a range of meanings” i bärandet av slöjan.²³⁸ Enligt Marshall måste konsekvenserna och betydelsen av ett eventuellt förbud noggrant undersökas. Kommer exempelvis ett förbud hindra kvinnor från att studera vid universitet eller att arbeta som lärare? Kommer det att leda till en ökad isolering av den muslimska gemenskapen och det muslimska samhället? ”If analysis involved consideration of these points, the position may be reached that banning means imposing one set of standards and denies these women freedom as autonomous persons in their own right: seemingly in the name of gender equality”.²³⁹ Marshall skriver att i “the increasingly diverse, pluralist societies in Europe, a more complex understanding of equality needs to be acknowledged and continually investigated”.²⁴⁰ Hon menar att vi måste börja respektera “the existing choices of individual

²³² Demirbag-Sten (2009) <http://www.dn.se>.

²³³ Demirbag-Sten (2009) <http://www.dn.se>.

²³⁴ Fahlbeck (2005) s 195.

²³⁵ Marshall (2006) s 459.

²³⁶ Marshall (2006) s 460.

²³⁷ Lyon et al (2004) s 341.

²³⁸ Lyon et al (2004) s 341.

²³⁹ Marshall (2006) s 460.

²⁴⁰ Marshall (2006) s 460.

women, including those choices made by women who are not forced to wear the Islam headscarf but freely do so”.²⁴¹

Ian Buruma är författare och professor i demokrati, mänskliga rättigheter och journalistik vid Bard College i New York. Buruma menar att förbudet mot heltäckande slöja är ett dåligt sätt att bekämpa en tradition som många uppfattar som kvinnoförnedrande. Han menar att anledningen till att franska parlamentariker stödjer förbudet mot burka är en allmän konsensus om att burkan strider mot republikens värde. Som behandlats ovan stödjer även den franske presidenten Nicolas Sarkozy förbudet och anser att burkan ”inte är välkommen i Frankrike”. Buruma skriver att frånsatt det faktum att den franska regeringen har allvarligare frågor att hantera än ett fåtal kvinnors klädesval handlar frågan även om individuell frihet. Vissa muslimska kvinnor kan vara tvingade av sin familj eller av grupptricket att täcka sina ansikten. Ingen ska enligt Buruma behöva ha det på det viset. Han ifrågasätter dock om det är rätt att tvinga någon att *inte* täcka sig? Det finns muslimer som hävdar att det inte är någon muslimsk tradition att kvinnorna ska täcka sina ansikten. Det är dock enligt Buruma inte skäl nog till att förbjuda franska kvinnor att vistas på offentliga platser iförda burka. Individuella vanor bör tillåtas under förutsättning att de inte skadar någon annan. Det är kanske inte lämpligt att individer som innehar vissa offentliga uppdrag såsom exempelvis domare, lärare och poliser täcker sina ansikten, men för dessa specifika arbeten kan klädregler införas. Buruma skriver att ”[n]är allt kommer omkring har vi inte domare eller lärare som bär bikini på jobbet heller”.²⁴² Ytterligare ett skäl till att förbudet är en dålig idé är att invandrare bör uppmuntras att röra sig på offentliga platser så mycket som möjligt. Införs ett förbud mot burka tvingas en liten majoritet av kvinnor att stanna hemma. Följden av detta blir att kvinnorna görs ännu mer beroende av sina män för kontakter med omvärlden.²⁴³ Dagmar Schiek, professor vid Oldenburgs universitet, är inne på ett liknande spår. Hon menar att ett förbud mot den muslimska slöjan ”in fact [would] hinder steps towards emancipation by Muslim women, who are not (yet) prepared to adapt to Western ideals of equality, and thus not allow them to integrate into public life”.²⁴⁴ Frågan är vad som vad som bör göras åt de sedvänjor som bedöms strida mot liberala världen om vi inte vill förbjuda dem? Svaret på denna fråga är enligt Buruma att det ibland är bäst att inte göra någonting alls. ”Att leva med

²⁴¹ Marshall (2006) s 461.

²⁴² Buruma (2010) <http://www.sydsvenskan.se>

²⁴³ Buruma (2010) <http://www.sydsvenskan.se>

²⁴⁴ Schiek (2004) s 72.

värderingar som man inte delar är priset som måste betalas för att leva i ett pluralistiskt samhälle.²⁴⁵

4.4.4 Vem skulle gynnas av ett förbud mot den muslimska slöjan?

Frågan uppkommer om vem som skulle gynnas av ett förbud mot den muslimska slöjan. För de som å ena sidan menar att slöjan används för att kontrollera kvinnor och att den strider mot principerna om jämlikhet ter sig svaret relativt uppenbart. Ett förbud skulle i första hand gagna de muslimska kvinnorna. Är det faktiskt så som vissa hävdar att den muslimska slöjan är påbjuden av män och används för att hålla kvinnor i underordnad ställning? I så fall skulle ett förbud kunna ses som en befrielse för de kvinnor som tvingas bära den. Dessutom är det förmodligen så att ju mera accepterad den muslimska slöjan blir, ju svårare blir det för de muslimska kvinnorna att välja att inte bära den. För de som å andra sidan menar att ett slöjförbud är fel väg skulle dock svaret även här kunna bli att det ligger främst i de muslimska kvinnornas intresse att få behålla rätten till slöjan. De som är emot ett förbud menar, som framkommer ovan, bland annat att individen själv bör få välja och att individuella vanor bör tillåtas så länge de inte skadar andra. Det är inte rätt att tvinga någon att täcka sig. Det är dock enligt motståndarna till förbudet inte heller rätt att tvinga någon att *inte* göra det.

²⁴⁵ Buruma (2010) <http://www.sydsvenskan.se>

5. Analys och slutsatser

I detta avslutande kapitel kommer jag att analysera och dra slutsatser av det som framkommit i uppsatsen. Kapitlet avslutas med några tankar om religionsfriheten i ett de lege ferenda perspektiv.

5.1 Vad kan utläsas ur rättspraxis avseende religionsfrihetens begränsningar?

5.1.1 Positiva åtgärder

Fallet Prais (avsnitt 3.2.1) gällde en kvinna som anmält sig till ett skriftligt uttagningsprov som juristlingvist. Av detta rättsfall kan utläsas att den religiösa övertygelsen ska beaktas samt leda till att alla rimliga åtgärder vidtas för att övertygelsen ska tillgodoses. Kontentan av detta blir att myndigheten har en relativt långtgående skyldighet att vidta positiva åtgärder för att främja enskilda individers religionsutövning. Domstolens uttalanden gäller dock för en specifik situation och tjänst. Det kan därför vara svårt att hävda att avgörandet har full prejudicerande verkan. Ett rättsfall avseende skyldigheten att vidta positiva åtgärder som det däremot inte råder någon tvekan om att det har full prejudicerande kraft är X mot Storbritannien (avsnitt 3.3.1). Fallet gällde en muslimsk lärare som på fredagar ville vara ledig en period under eftermiddagen för att medverka vid moskéns bönestund. Kommissionen noterade att det till följd av X frånvaro från arbetet för att be uppstod ”serious difficulties”. X hade inte behandlats mindre förmånligt än någon annan skulle ha behandlats i en jämförbar situation. Frågan uppkommer om positiva åtgärder borde ha vidtagits för att främja enskilda individers (X) religionsutövning? Praxis avseende Europakonventionen har ansetts innehålla ett krav på positiva åtgärder. I målet i fråga förelåg dock en verksamhetsrelaterad situation som inte hade samband med X religiösa övertygelse. Förbudet att delta i moskéns bönestund berodde inte på X religion. Förbudet berodde på verksamhetens behöriga sysselsättning. Till följd av X frånvaro kunde verksamheten inte skötas som den skulle och ”serious difficulties” uppstod. Skyldigheten att vidta positiva åtgärder verkar här visa sig vara *situationsbetingad*.

Frågan huruvida ”serious problems” uppkommer måste avgöras från situation till situation. Motstående intressen påverkar omfattningen av denna skyldighet.

Av de två ovan behandlade målen framkommer således att det finns en skyldighet att vidta positiva åtgärder för att underlätta för arbetstagaren att utöva sin religion. Som konstaterats ger dock praxis inte något helt klart svar för hur långt skyldigheten sträcker sig. Det verkar dock som att den mätsticka som användes i fallet med den muslimska läraren kan användas som vägledning. Detta framkommer av bland annat utgången i AD 2005 nr 21 (avsnitt 3.3.2). Målet gällde en kvinna som tillhörde Jehovas vittne och som på grund av sin trosuppfattning inte var villig att utföra vissa av de arbetsuppgifter som tillföll henne i egenskap av aktiverare på ett äldreboende. Domstolen konstaterade att beslutet att frånta kvinnan hennes uppgifter inte innebar ett missgynnande i lagens mening. Det faller visserligen under god sed att religiösa manifestationer som har stor betydelse för en enskild individ men är av liten betydelse för omgivningen bör godtas i omfattande grad. Detta gäller dock som konstaterats under förutsättning att önskemålet kan tillgodoses *utan* att det uppstår ”serious problems”. I likhet med fallet med den muslimske läraren gav dock önskemålet upphov till just ”serious problems” och någon kränkning av religionsfriheten ansågs således inte ha förelegat.

Sammanfattningsvis kan konstateras att utgången i dessa rättsfall visar på *en relativt långtgående skyldighet att vidta positiva åtgärder för att på så sätt främja enskilda individers religionsutövning*. Gränsen går dock när det uppstår ”serious problems”. Denna begränsning för religionsfriheten verkar rimlig. Som framkom av Europadomstolens uttalande i Kokkinakis mot Grekland (avsnitt 3.1) är den positiva och den negativa religionsfriheten jämbördiga. Det är av största vikt att det fortsätter att vara så och att inte en sida anses överordnad den andra.

5.1.2 Konflikter mellan den religiösa övertygelsen och sociala normer

Ibland uppstår konflikter mellan en individs religiösa övertygelse och samhällets sociala normer. Det är precis vad som kan anses ha skett i Mål nr T 7324-08 (avsnitt 3.2.2). Målet gällde en muslimsk man som av religiösa skäl vägrade att skaka hand med en kvinnlig representant vid ett företag där mannen sökte praktikplats. Tingsrätten fann att direkt diskriminering förelegat när mannen fråntogs sin praktikplats. Domen har blivit mycket uppmärksammasad. Vissa menar att Tingsrätten gjort en korrekt bedömning och att religiös

diskriminering förekommit medan andra hävdar motsatsen. Fahlbeck är en av dem som sällar sig till de senare. Han menar att ytterområdet för den positiva religionsfriheten är sådana manifestationer som är *intimately linked* till själva åsikten. Manifestationer som däremot ligger utanför är inte skyddade och inkräktar på den negativa religionsfrihetens område. Den muslimske mannens vägran att skaka hand med kvinnan skyddas enligt Fahlbeck inte av Europakonventionen och utgör förmodligen inte missgynnande särbehandling ens enligt den svenska diskrimineringslagen. Hade en hypotetisk jämförelseperson som av annan anledning än sin religiösa övertygelse varit förhindrad att skaka hand med en främmande person av motsatt kön drabbats av motsvarande åtgärd från Arbetsförmedlingens sida? Tingsrätten menade att så inte var fallet. Jag ställer mig dock tveksam till detta. Att skaka hand med främmande personer, oavsett kön, är en social handling som kan anses visa på respekt. Jag kan endast hålla med Fahlbeck när han menar att mannen med största sannolikhet inte blivit behandlad på ett sätt som varje annan person hade blivit behandlad om denne vägrat att skaka hand med kvinnan. Ouis är inne på ett liknande spår. Hon menar att inte ta i hand knappast kan tolkas som något annat än ett aktivt avståndstagande mot andra människor. Ouis har en poäng när hon ifrågasätter om vi inte bör ta seden dit vi kommer? När vi är i Frankrike kindpussas vi. När vi är i Sverige skakar vi hand. Är det så enkelt? Uppenbarligen inte. Precis som Ouis klargör motiveras valet att hålla fysisk distans till det motsatta könet av profeternas utsagor om ”respekt”. Jag skulle dock vilja påstå att de flesta svenskar skulle uppfatta beslutet att inte skaka hand som *respektlöst* snarare än *respektfullt*. Sträcker jag ut handen till någon för att hälsa anser jag nog ändå att jag har rätt att förvänta mig samma gest tillbaka. Oavsett kön. Oavsett religiös tillhörighet.

Linna är dock av annan uppfattning. Hon påpekar att Sverige är ett mångkulturellt land och att vi måste acceptera att det finns andra sätt att visa varandra respekt på än att skaka hand. Hon menar även att det är viktigt att det allmänna motverkar diskriminering i enlighet med den svenska grundlagen. Jag förstår Linnas tanke och anser att hon har en poäng med sitt uttalande. Vi lever i ett pluralistiskt samhälle och det är omöjligt att alla delar samma värderingar. Det är viktigt att vi accepterar varandras olikheter. Rätten till religionsfrihet omfattar dock både *positiv och negativ religionsfrihet*. Jag måste därför hålla med Fahlbeck när han menar att Tingsrättens beslut inkräktar på den negativa religionsfrihetens område. Praxis som rör Europakonventionen har visserligen ännu inte tagit ställning i frågan. Den muslimske mannens vägran att skaka hand kan dock inte anses skyddad av Konventionen.

Ett liknande avgörande är AD 2005 nr 21 (avsnitt 3.3.2) och gällde en kvinna tillhörande Jehovas vittne. Arbetsdomstolen fann att kvinnan inte hade blivit mindre förmånligt behandlad än en hypotetisk jämförelseperson i en likartad situation. Till skillnad från mannen som vägrade att skaka hand ansågs således inte något missgynnande skett i lagens mening. Frågan är om inte målet med den muslimske mannen kan anses feldömt? Hade verkligen en hypotetisk jämförelseperson blivit behandlad annorlunda? Svaret är med största sannolikhet nekande. En hypotetisk jämförelseperson hade inte behandlats annorlunda. Någon religiös diskriminering borde i så fall inte heller ha ansetts förekommit i målet från Tingsrätten. Avgörandena i dessa två mål liknar varandra, men får olika utgång. Det är därför svårt att dra några generella slutsatser. Det som kan konstateras är dock att utgången med kvinnan som tillhörde Jehovas vittne åtminstone ur diskrimineringshänseende stämmer bättre överens med praxis än utgången i målet med mannen som vägrade att skaka hand. Avseende den religiösa frågan och skyddet för den får saken dock fortfarande sägas vara öppen.

5.1.3 Religiösa krav från arbetstagarens sida

Den som accepterar ett erbjudande om anställning eller tjänst kan anses ha underkastat sig kraven som gäller för anställningen eller tjänsten i fråga. Dessa krav kan i vissa fall inkräkta på arbetstagarens möjlighet till religionsutövning. I X mot Storbritannien (avsnitt 3.3.1) ville en muslimsk lärare få ledigt på fredagar för att medverka vid moskéns bönestund. Som konstaterades ovan gav detta upphov till "serious difficulties". Läraren hade inte vid avtalsstillfället gjort motparten medveten om de religiösa kraven. Konsekvensen av detta blir att han inte kan befria sig från avtalsförpliktelser som han ingått frivilligt med hänvisning till religiösa krav. Läraren menade att medverkan i bönestunden enligt Islam ansågs vara en "nödvändig del" av religionsutövningen. Utövandet av religionsfriheten kan dock sägas ske vid ingåendet av avtalet och han borde därför ha gjort motparten uppmärksam på kraven redan då. Faktum är dock att det i många anställningssituationer handlar om en "take it or leave it" situation. Nöjer sig inte den arbetssökande med de uppställda villkoren för tjänsten kan arbetsgivaren i många fall vända sig till någon annan. Den största makten ligger i arbetsgivarens händer och den arbetssökandes individuella önskemål får förmodligen många gånger stå tillbaka. Kanske kan det kännas för riskabelt att ställa krav? Speciellt i situationer där arbetsgivaren har andra sökande med likvärdiga kvalifikationer för tjänsten i fråga. Kommissionen noterade att läraren vid anställningstillfället inte avslöjat att han eventuellt skulle behöva vara ledig under skoltid för att be. Han hade accepterat villkoren utan några

invändningar eller religiösa krav. Det finns dock som konstaterats inte mycket utrymme för individuella önskemål i en situation som denna.

Även i fallet med Jehovas vittne (avsnitt 3.3.2) hamnade religion och arbete i konflikt med varandra. Uppgiften som aktiverare på äldreboendet stod i konflikt med kvinnans religiösa övertygelse. AD fann det vara ett rimligt krav från arbetstagarens sida att den som åtar sig det extra arbetet som aktiverare också personligen kan utföra detta i allt väsentligt. En person som vet att han eller hon inte vill utföra vissa arbetsuppgifter ska i princip inte acceptera anställningen eller förhandla om regler anpassade till den egna religionsutövningen. Som konstaterats ovan finns det många gånger inte mycket utrymme för egna önskemål vid ingående av avtal. Det är dock rimligt att arbetsgivaren kan antaga att en person som accepterar en tjänst också vet med sig att han eller hon kan utföra tjänsten och dess sysslor. Kontentan av detta resonemang blir således att om en person redan från början är medveten om att den religiösa övertygelsen kommer att stå i strid med vissa arbetsuppgifter bör denne således i första hand välja att avstå från tjänsten. Religiösa krav från arbetstagarens sida förekom även i *Kosteski mot Makedonien* (avsnitt 3.3.3). Domstolen fann åtgärden att sänka mannens lön som bestraffning för otillåten frånvaro från arbetet berättigad. Arbetsgivare och arbetstagare har skyldigheter gentemot varandra. Det var därför rimligt att arbetsgivaren betraktade otillåten frånvaro från arbetet som en ”disciplinär angelägenhet”.

Sammanfattningsvis kan således konstateras att i samtliga ovanstående fall stod religion och arbete i konflikt med varandra. I samtliga fall har domstolen dömt till förmån för den negativa religionsfriheten. Motiveringen är dock som konstaterats att *arbetstagaren i princip inte med hänvisning till sin religion kan vägra att utföra sådana arbeten som normalt ingår i arbetet*. En person som accepterar ett erbjudande om anställning accepterar samtidigt de krav som gäller för tjänsten. Kraven kan inkräkta på möjligheten till religionsutövning och kan arbetstagaren/den arbetssökande inte acceptera dessa bör han eller hon i princip inte ta anställning. Värt att återigen påpeka är att det självfallet finns *möjlighet* att vid ingående av anställningsavtal förhandla till sig regler anpassade för den egna religionsutövningen. Det kan dock vara lättare sagt än gjort då utrymmet för egna krav är begränsad.

5.1.4 Slutsatser

Hur långt sträcker sig rätten till religionsfrihet? Vilka begränsningar finns?

Av ovanstående analys kan vissa principer utläsas avseende religionsfriheten och dess begränsningar. För det första finns en relativt långtgående skyldighet att vidta positiva åtgärder för att främja enskilda individers religionsutövning. Skyldigheten kan dock sägas upphöra när det uppstår "serious problems". För det andra omfattar rätten till religionsfrihet både positiv och negativ religionsfrihet. De är jämbördiga och ingen sida är överordnad den andra. Det är av största vikt att ingendera av friheterna inkräktar på varandras område. Ett tveksamt fall är dock målet med den muslimske mannen som vägrade att skaka hand. Till sist kan utläsas av rättspraxis att arbetstagaren inte kan befria sig från ett kontrakt som denne ingått frivilligt med hänvisning till religiösa krav. En person som är medveten om att han eller hon inte kan utföra vissa uppgifter bör inte ta anställning, eller vid avtalstillfället förhandla om rätten till religionsutövning.

5.2 Vad kan utläsas ur rättspraxis avseende acceptansen för den sikhiska turbanen och den muslimska slöjan?

5.2.1 När det uppstår fara för människors säkerhet

Det andra fallet benämnt X mot Storbritannien (avsnitt 4.2.1) behandlar en sikhisk man som ville bära turban under motorcykelfärd. Kommissionen fann att såvida det skett en kränkning av religionsfriheten var detta berättigat i enlighet med hälsoföreskrifterna i artikel 9 (2). Fahlbeck menar att det kan verka uppseendeväckande att ingen avvägning gjordes huruvida förbudet mot att bära turban under motorcykelfärd utgjorde ett intrång enligt 9 (1). I synnerhet med tanke på att turbanen är en så pass viktig del av religionen. Jag förstår Fahlbecks invändning. Turbanen är viktig och har stor betydelse för sikherna. Borde en avvägning med anledning härav ha gjorts för att utreda huruvida förbudet utgjorde ett intrång mot artikel 9 (1)? Jag ser egentligen ingen anledning till detta. Bärandet av hjälm under motorcykelfärd är en nödvändig säkerhetsåtgärd. Friheten att utöva sin religion får underkastas sådana inskränkningar som är föreskrivna i lag och som är nödvändiga med hänsyn till bland annat hälsa och den allmänna säkerheten. Förbudet mot turban under

motorcykelfärd var en berättigad inskränkning i religionsfriheten med stöd av 9 (2). Någon ytterligare avvägning är således enligt min mening inte nödvändig.

Ett annat mål som överensstämmer med utgången i X mot Storbritannien är Phull mot Frankrike (avsnitt 4.2.2). En sikhisk man blev vid säkerhetskontrollen på en flygplats tvingad att avlägsna sin turban. Något brott hade inte skett mot religionsfriheten då sådana kontroller på flygplatser var nödvändiga främst för allmänhetens säkerhet. Faktum är att säkerhetskontrollerna på flygplatser runtom i världen har skärpts efter attackerna den 11 september. Skärpningen gäller dock samtliga passagerare, oavsett religiös tillhörighet. Mannen menade att det inte funnits anledning att be honom avlägsna sin turban. Den positiva religionsfriheten fick dock stå tillbaka för den negativa religionsfriheten. Säkerhetskontroller på flygplatser är nödvändigt för att i möjligaste mån kunna garantera passagerarna säkerhet.

Sammanfattningsvis kan således konstateras att *den positiva religionsfriheten får ge vika när det finns risk att det uppstår fara för människors säkerhet, såväl individens egen- som allmänhetens säkerhet.*

5.2.2 Upprätthållandet av sekularismen samt vikten av att bevara statens neutralitet i religionsfrågor

Det kan konstateras att det har varit av stor vikt i många, till och med i de flesta, rättsfall under Europakonventionens artikel 9 att hålla staten neutral och skilja mellan stat och religion. I Karaduman (avsnitt 4.3.1) ansökte en kvinnlig student om ett examensbevis. Studenten bifogade ett fotografi där hon var iförd slöja. Kommissionen påpekade att universitetet hade som mål att bevara en ”sekulär natur”. Kommissionen anförde vidare att när studenten valde att fortsätta sina studier vid ett sekulärt universitet gav hon samtidigt vika för universitetets regler. Dessa regler kan innebära restriktioner för religionsutövningen. Kommissionen klargör att sekulära universitet har rätt att försäkra sig om att ”certain fundamentalist religious movements” inte stör den allmänna ordningen. Visserligen uttalar inte Kommissionen att kvinnor som bär slöja tillhör sådana rörelser. Att överhuvudtaget hänvisa till fundamentalismen kan dock verka vanskligt. Ovan nämndes attackerna den 11 september. Klingade fundamentalism negativt i mångas öron tidigare har de senaste årens händelser förknippade med dessa extrema rörelser (förmodligen) endast förvärrat situationen. Det kan verka onödigt att ens nämna ”certain fundamentalist religious movements” då detta

inte kan anses särskilt relevant för utgången i den aktuella situationen. Värt att påpeka är dock att beslutet i Karaduman kom redan i maj 1993.

Leyla mot Turkiet (avsnitt 4.3.3) gällde en kvinna vid ett universitet som insisterade på att få bära slöja i skolan. Medan Kommissionen i Karaduman anförde en hel rad omständigheter och skäl till att det inte skett någon kränkning av artikel 9 vilade domstolens resonemang här *främst* på sekularismens fundamentala betydelse för det turkiska samhället. Förbudet mot slöjan ansågs berättigat och proportionerligt i förhållande till sina syften. Utgången i Leyla har dock fått viss kritik. Lewis menar att det visserligen kan vara befogat att begränsa religiös klädsel på universitet men att det då krävs mer än ”blotta påståenden” (”mere assertion”). Statens påstående om att ett hot mot sekularismen förkom accepterades enligt Lewis helt utan bevis. Han påpekar att det är Europadomstolens uppgift att skydda rättigheterna enligt Europakonventionen. Jag förstår därför Lewis invändning när han skriver att en individ som vill manifesteras sin tro genom sina kläder skulle kunna ifrågasätta varför ”you tell us we have these freedoms when you are obviously not prepared to protect them?”. I samtliga fall har förbudet mot slöjan anses berättigat under förutsättning att det överensstämmer med artikel 9 (2). Den positiva religionsfriheten har alltid fått vika för den negativa. Återigen bör dock påpekas att även om praxis kan ge intryck av att den negativa sidan är överordnad den positiva sidan är så inte fallet. Det kan inte nog poängteras att dessa båda är jämbördiga och ges lika stort utrymme. Intrång sker på den negativa religionsfriheten om den positiva ska tillgodoses till fullo.

I likhet med ovanstående fall konstaterade domstolen i Kurtulmuş mot Turkiet (avsnitt 4.3.4) att upprätthållandet av sekularismen utan tvivel var av fundamental betydelse för den turkiska staten. I Dogru mot Frankrike (avsnitt 4.3.5) påpekades att bärandet av religiösa symboler *i sig* inte var oförenligt med principen om sekularism i statliga skolor, men att de blev det i sitt sammanhang i och med de konsekvenser bärandet av dessa symboler kunde få. I Frankrike, liksom i Turkiet och Schweiz, är sekularismen en ”konstitutionell princip”. Handlingar som strider mot denna princip omfattas inte av religionsfriheten och åtnjuter således inte heller skydd från artikel 9.

Sammanfattningsvis kan konstateras att begränsningar *för religiös klädsel kan anses vara befogat för att upprätthålla sekularismen och hålla staten neutral i religiösa frågor* i länder såsom Frankrike, Schweiz och Turkiet. Värt att poängtera är dock att utgången i dessa mål förmodligen sett annorlunda ut i ett land som inte grundas på sekularism. I ett land som

exempelvis Sverige. Här tillåts religiösa symboler och kläder i till exempel pass och körkort. Förbudet mot slöjan i ovan behandlade situationer skulle därför mycket väl ha kunnat anses kränka religionsfriheten.

5.2.3 Avvägning mellan den positiva och den negativa religionsfriheten

Den tydligaste gemensamma nämnaren mellan målen avseende den muslimska slöjan kan förmodligen sägas vara *andra individers negativa rätt till religionsfrihet*. I Karaduman (avsnitt 4.3.1) anförde Kommissionen en hel rad skäl till varför en kränkning av artikel 9 (1) inte skett. Det kan ändå sägas vara just andra individers negativa rätt till religionsfrihet som utgjorde det viktigaste skälet. Kommissionen påpekade bland annat att inskränkningar i rätten att manifesteras sin religion hade till syfte att försäkra en "harmonious coexistence" mellan studenter med olika religiös tro. Dessutom kunde valet att bära den muslimska slöjan på turkiska universitet "constitute a challenge" och "constitute pressure" gentemot studenter som inte bar slöja. I Dahlab mot Schweiz (avsnitt 4.3.2) vägdes den positiva rätten till religionsfrihet emot den negativa. Även här talades om behovet att bevara "religiös harmoni". Schiek menade att unga flickor kan känna sig ännu mer pressade att bära slöja om de uppfattar det som att påtryckningar kommer både från föräldrar och lärare. Dessutom menade hon att lärare som bär slöja ger uttryck för en konservativ bild av kvinnor. Jag kan inte annat än att hålla med Schiek. Eleverna i fråga var väldigt unga och således även relativt lätta att influera och påverka. Dubbla påtryckningar, både hemifrån och från skolan, ökar förmodligen pressen på flickorna att ge uttryck för sin tro genom religiös klädsel.

Domstolen förde ett liknande resonemang även i de efterföljande rättsfallen. I Leyla såväl som i Kurtulmuş och Dogru var staten berättigad att begränsa bärandet av den muslimska slöjan om det var oförenligt med syftet att skydda andra personers fri- och rättigheter samt den allmänna säkerheten och den allmänna ordningen. Dessutom var det berättigat för att försäkra "peaceful coexistence" mellan studenter med olika religiösa övertygelser.

5.2.4 Slutsatser

Var går gränsen för den sikhiska turbanen och den muslimska slöjans acceptans?

Religiös klädsel såsom den sikhiska turbanen och den muslimska slöjan har blivit en allt vanligare syn i vårt samhälle. Faktum är att den ökade religiösa mångfalden utan tvekan har bidragit till en generellt sett mer tillåtande attityd gentemot människors religiösa manifestationer. Domstolen har dock klargjort att artikel 9 inte skyddar samtliga handlingar som har samband med en religiös övertygelse. Framförallt omfattar inte uttrycket ”utöva” varje sådan handling som är motiverad eller influerad av en religion eller tro. Av rättspraxis kan gränserna för manifestationen av religiösa symboler utläsas. För det första kan konstateras att den positiva religionsfriheten får ge vika när det finns risk att det uppstår fara för människors säkerhet. Värt att påpeka är att det kan gälla individens egen- såväl som allmänhetens säkerhet. För det andra kan begränsningar för religiös klädsel anses vara berättigat för att upprätthålla sekularismen och skilja stat och religion åt. Avslutningsvis kan det utläsas ur rättspraxis att en avvägning måste göras mellan den positiva rätten till religionsfrihet och den negativa. En individs önskan att manifesteras sin religion måste ställas mot andras önskan att slippa bli utsatt för denna manifestation. Hänsyn måste tagas till att intrång sker på den negativa religionsfriheten om den positiva ska tillgodoses till fullo.

5.3 Bör den muslimska slöjan förbjudas?

5.3.1 Lagstiftning för att förbjuda den muslimska slöjan

Som kan konstateras av ovanstående text pågår det i Europa en het debatt om den muslimska slöjan. Frågan uppkommer huruvida lagstiftning med skydd mot diskriminering kan, och bör, användas för att förbjuda den muslimska slöjan? Vitt skiljda åsikter förekommer. Ett förbud skulle bli lättare att genomföra om slöjan klassas som en politisk symbol. Det skulle nämligen innebära att slöjan kan förbjudas utan att exempelvis kristna eller judiska symboler samtidigt måste förbjudas. Värt att tillägga är att ett sådant förbud skulle innebära att staten blir mindre neutral i religiösa frågor. I många, till och med de flesta, av målen under artikel 9 har dock statens neutralitet och separationen mellan stat och religion varit av avgörande betydelse. Vill stater såsom exempelvis ovan behandlade Turkiet och Schweiz även i

fortsättningen hålla dessa arenor skiljda från varandra är kanske inte lagstiftning det bästa alternativet? Eller kan lagstiftning vara nödvändig? I framförallt Frankrike pågår heta diskussioner. Frankrike har som första land i världen förslagit ett förbud mot heltäckande slöjor på offentliga platser. Lagförslaget får stöd från president Nicolas Sarkozy som länge har uttryckt sitt ogillande mot heltäckande slöjor. Frågan är om lagstiftning för att förbjuda den heltäckande slöjan bör införas? Används denna religiösa symbol för att hålla kvinnor i underordnad ställning? Eller väljer kvinnorna frivilligt att bära slöja? Bör den därför även i fortsättningen tillåtas? Det råder stor oenighet runtom i världen.

5.3.2 Förespråkare och motståndare till ett förbud

I det franska lagförslaget framkommer en hel rad argument till varför ett förbud mot den heltäckande slöjan på offentliga platser är nödvändigt. Kommissionen menar bland annat att den heltäckande slöjan bryter mot kvinnors rätt till frihet och värdighet. Den motsäger jämlikhet mellan könen och utesluter kvinnor från samhället. Fahlbeck påpekar, som diskuterats i avsnittet ovan, att ett förbud mot iögonfallande religiösa symboler i skolor och på arbetsplatser visserligen skulle resultera i en striktare och mindre tillåtande tolkning av statens neutralitet i religiösa frågor. Kanske är det ett pris som är värt att betala? Ett förbud skulle nämligen kunna skydda religiösa symboler mot alldagliggörande. Som Fahlbeck framhåller är det så att ju mera accepterad den muslimska slöjan blir, ju svårare kan det bli för de muslimska kvinnorna att välja att inte bära den. Fahlbeck menar dessutom att slöjan i realiteten är påbjuden framförallt av män, inte av religionen. Kontentan av detta resonemang blir således att ett förbud skulle kunna vara i de muslimska kvinnornas intresse. Ett förbud skulle enligt Fahlbeck kunna befria kvinnorna från förtryckande krav om att bära vissa klädesplagg. Demirbag-Sten är inne på ett liknande spår när hon hävdar att den heltäckande slöjan är ett uttryck för viljan till kontroll över kvinnor. Även Badinter hävdar att slöjan är en ”förskräcklig symbol för underkastelse”. Enligt henne bör slöjan inte tillåtas, även om kvinnor hävdar att de bär den frivilligt. Marshall är dock av en annan åsikt. Hon anser inte att slöjan behöver ge uttryck för förödmjukelse eller förtryck. Istället anser hon att vi måste börja acceptera att kvinnor frivilligt faktiskt väljer att bära slöja. Hon får medhåll från bland andra Lyon och Spini som menar att muslimska kvinnor ”invest a range of meanings” i bärandet av slöjan. Ett förbud skulle enligt Marshall vidare kunna hindra kvinnor från att studera vid universitet, arbeta som lärare samt leda till en ökad isolering av den muslimska gemenskapen och det muslimska samhället. Buruma är inne på ett liknande spår och menar att förbudet mot

slöjan är ett dåligt sätt att bekämpa en tradition som många uppfattar som kvinnoförnedrande. I likhet med Marshall menar han att ett förbud mot den heltäckande slöjan skulle tvinga en liten majoritet av kvinnor att stanna hemma. Konsekvensen av detta blir att kvinnorna görs ännu mer beroende av sina män för kontakter med omvärlden. Även Schiek för ett liknande resonemang. Ett förbud skulle hindra kvinnorna från att integreras i samhället. Buruma påpekar att ingen ska tvingas av sin familj eller av gruppträck att täcka sitt ansikte. Han har dock en poäng när han ifrågasätter om det är rätt att tvinga någon att *inte* täcka sig? Bör individuella vanor tillåtas under förutsättning att de inte skadar någon annan? Är det faktiskt så som Buruma hävdar att priset vi får betala för att leva i ett pluralistiskt samhälle är att leva med värderingar vi inte delar? Det kan vara värt att fundera över.

Avslutningsvis kan konstateras att starka skäl således förekommer både för och emot ett förbud mot den muslimska slöjan. Förespråkarna menar bland annat att slöjan innebär ett förtryck som håller kvinnor i underordnad ställning och därför bör förbjudas. Motståndare menar istället att kvinnorna själva väljer om de vill bära slöja och att den därför bör tillåtas under förutsättning att den inte skadar någon annan. Goda skäl kan sägas förekomma på båda sidor om ett förbud. Jag kan dock inte annat än att instämma med Fahlbeck när han ifrågasätter om inte uttryckssätten ”När du är i Rom, gör som romarna” eller ”Man får ta seden dit man kommer” fortfarande gäller? Självfallet måste vi respektera varandras olikheter och skiljda meningar. Frågan är dock ändå om vi inte borde anpassa oss efter samhället vi lever i och de sociala normer som förekommer där? Kan inte det om något anses vara ett uttryck för respekt?

5.4 Religionsfrihet de lege ferenda

I Europakonventionens artikel 9 stadgas rätten till tankefrihet, samvetsfrihet och religionsfrihet. Som framkommer av denna uppsats skyddar artikel 9 alla sorters religionsfrihet, från positiv till negativ sådan. Den negativa rätten till religionsfrihet är inte mindre viktig än den positiva. Det är enligt min mening viktigt att upprätthålla detta även i framtiden. Religiösa symboler såsom den sikhiska turbanen och den muslimska slöjan blir en allt vanligare syn i vårt mångkulturella samhälle. Det är dock så att mot en enskild individs önskan att manifesteras sin religion kan alltid andras önskan att slippa bli utsatta för denna manifestation ställas. Det är därför viktigt att försöka eftersträva ett *jämviktsläge*. Ett

jämviktsläge som alla, eller åtminstone de allra flesta, rimligen bör kunna acceptera. Ett jämviktsläge som innebär att religionen får ta plats och utrymme men i en utsträckning som inte går utöver gränserna och inkräktar på någonders områden. Den negativa rätten till religionsfrihet får inte tillåtas att göra intrång på den positiva rätten lika lite som den positiva friheten får ta överhand och istället inkräkta på den negativa friheten. Båda sidor skyddas av artikel 9 och det är således enligt min mening av största vikt att den positiva och den negativa rätten till religionsfriheten även i ett de lege ferenda perspektiv behandlas som jämbördiga.

Referensförteckning

Offentligt tryck

Europarådet

Recommendation 1202 (1993) on religious tolerance in a democratic society.

Religion and democracy: Report. Committee on Culture and Education, 27 November 1998, document 8270, Explanatory memorandum by Mr de Puig, Rapporteur.

Recommendation 1396 (1999) Religion and democracy.

Propositioner

Prop 1975/76:209 om ändring i regeringsformen.

Prop 1993/94:117 Inkorporering av Europakonventionen och andra fri- och rättighetsfrågor.

Prop 2007/08:95 om ett starkare skydd mot diskriminering.

Utredningar

SOU 1997:41 Staten och trossamfundet. Rättslig reglering.

Litteratur

Cameron, Iain, 2006. *An introduction to the European Convention on Human Rights*. Femte upplagan. Uppsala.

Danelius, Hans, 2007. *Mänskliga rättigheter i europeisk praxis – En kommentar till Europakonventionen om de mänskliga rättigheterna*. Tredje upplagan. Stockholm.

Gunner, Göran – Spiliopoulou Åkermark, Sia, 2001. *Mänskliga rättigheter – Aktuella forskningsfrågor*. Uppsala.

Fahlbeck, Reinhold, 2002. "Ora et labora. Bed och arbeta – Om religionsfrihet i arbetslivet", *Tidskrift for Rettsvitenskap* 3-5/2002, s 468-549.

Fahlbeck, Reinhold, 2004. "Ora et Labora - On Freedom of Religion at the Work Place: A Stakeholder cum Balancing Factors Model", *The International Journal of Comparative Labour Law and Industrial Relations*, vol 20/1, s 27-64.

Fahlbeck, Reinhold, 2005. "Religionsfrihet i arbetsliv och skola", s 183-205, *Ingår i Gunner, Göran – Mellbourn, Anders. Mänskliga rättigheter och samhällets skyldigheter – En antologi från MR-dagarna 2004*. Stockholm.

Fahlbeck, Reinhold, 2006. "Ora et Labora: Clash of Civilisations?", s 425-443, *Ingår i Essays on tort, insurance, law and society in honour of Bill W. Dufwa*. Vol 1. Stockholm.

Källström, Kent – Malmberg, Jonas, 2006. *Anställningsförhållandet - Inledning till den individuella arbetsrätten*. Uppsala.

Lewis, Tom, 2007. "What not to wear: Religious rights, the European Court, and the margin of appreciation", *International and Comparative Law Quarterly*, Vol 56/2, s 395-414.

Lyon, Dawn – Spini, Debora, 2004. "Unveiling the headscarf debate", *Feminist Legal Studies*, Vol 12/3, s 333-345.

Marshall, Jill, 2006. "Freedom of Religious Expression and Gender Equality: Sahin v Turkey", *The Modern Law review*, Vol 69/3, s 452-561.

Rorive, Isabelle, 2009. "Religious symbols in the public space: In search for a European answer", *Cardozo Law review*, Vol 30/6, s 2669-2699.

The Economist, 2003. "Islam in France – All over an inch of flesh", Vol 369/8347, s 45-47.

The Economist, 2004. "France and its Muslims - A hot rentrée?", Vol 372/8390, s 43.

The Economist, 2010. "France's ban on the burqa - The war of French dressing", Vol 394/8665, s 49-50.

Sandgren, Claes, 2007. *Rättsvetenskap för uppsatsförfattare – Ämne, material, metod och argumentation*. Andra upplagan. Stockholm.

Schiek, Dagmar, 2004. "Just a Piece of Cloth? German Courts and Employees with Headscarves", *Industrial Law Journal*, Vol 33/1, s 68-73.

van Dijk, Pieter – van Hoof, Fried – van Rijn, Arjen, Zwaak, Leo, 2006. *Theory and Practice of the European Convention on Human Rights*. Fjärde upplagan. Antwerpen – Oxford.

Westregård, J. Annamaria, 2002. *Integritetsfrågor i arbetslivet*. Lund.

Rättspraxis

EG-domstolen

Mål 130/75, *Vivienne Prais mot Europeiska gemenskapernas råd*, REG 1976 s 1589.

Europadomstolen

Mål 14307/88, *Kokkinakis mot Grekland*, dom 25 maj 1993.

Mål 42393/98, *Dahlab mot Schweiz*, dom 15 februari 2001.

Mål 35753/03, *Phull mot Frankrike*, dom 11 januari 2005.

Mål 44774/98, *Leyla Şahin mot Turkiet*, dom 10 november 2005.

Mål 65500/01, *Kurtulmuş mot Turkiet*, dom 24 januari 2006.

Mål 55170/00, *Kosteski mot Makedonien*, dom 13 april 2006.

Mål 31645/04, *Kervanci mot Frankrike*, dom 4 mars 2009.

Mål 27058/05, *Dogru mot Frankrike*, dom 4 mars 2009.

Europakommissionen

Kommissionen nr 7992/77, *X mot Storbritannien*, beslut 12 juli 1978.

Kommissionen nr 7050/75, *Arrowsmith mot Storbritannien*, beslut 12 oktober 1978.

Kommissionen nr 8160/78, *X mot Storbritannien*, beslut 12 mars 1981.

Kommissionen nr 16278/90, *Karaduman mot Turkiet*, beslut 3 maj 1993.

Svensk domstol

AD 2005:21.

Stockholms Tingsrätt, Mål nr T 7324-08, dom 2 februari 2010.

Övriga källor

Atwill, Nicole, 2010. "France: Highlights Of Parliamentary Report On The Wearing Of The Full Veil (BURQA)", *The law library of congress*. (hämtad 2010-03-18 från <http://www.loc.gov/law/help/france-veil.php>)

Buruma, Ian, 2010. "Slöjförbud är fel väg", *Sydsvenskan* 2010-02-15. (hämtad 2010-03-01 från <http://sydsvenskan.se/tags/?q=IAN%20BURUMA>)

Demirbag-Sten, Dilsa, 2009. "Jag kan inte hävda rätten att gå klädd i bikini i moskén", *Dagens Nyheter* 2009-09-24. (hämtad 2010-03-01 från <http://www.dn.se/opinion/debatt/jag-kan-inte-havda-ratten-att-ga-kladd-i-bikini-i-mosken-1.959085>)

DO:s hemsida, 2010. "AF diskriminerade mannen som inte ville skaka hand med kvinnlig chef". (hämtad 2010-03-15 från <http://www.do.se/Press/Pressmeddelanden/AF-diskriminerade-mannen-som-inte-ville-skaka-hand-med-kvinnlig-chef/>)

Duval Smith, Alex, 2004. "France divided as headscarf ban is set to become law", *The Observer* 2004-02-01. (hämtad 2010-03-23 från <http://www.guardian.co.uk/world/2004/feb/01/france.schoolsworldwide>)

Fahlbeck, Reinhold, 2010. "Vägrat handslag faller inte under religionsfrihet", *Svenska Dagbladet* 2010-02-24. (hämtad 2010-03-29 från http://www.svd.se/kulturnoje/understrecktet/vagrat-handslag-faller-inte-under-religionsfrihet_4321063.svd)

Nationalencyklopedin, 2010. Sökord: burka. (hämtad 2010-02-15 från <http://www.ne.se.ludwig.lub.lu.se/lang/burka>)

Nationalencyklopedin, 2010. Sökord: slöja. (hämtad 2010-02-15 från <http://www.ne.se.ludwig.lub.lu.se/lang/sl%C3%B6ja/309986>)

Ouis, Pernilla, 2008. "Det är inte fel att skaka hand", *Expressen* 2008-11-04. (hämtad 2010-03-15 från <http://www.expressen.se/debatt/1.1356994/det-ar-inte-fel-att-skaka-hand>)

von Hall, Gunilla, 2010. "Brännhett tyg", *Svenska Dagbladet* 2010-02-12. (hämtad 2010-03-01 från http://www.svd.se/nyheter/utrikes/brannhett-tyg_4251275.svd)